

Západočeská univerzita v Plzni
Fakulta filozofická

Diplomová práce

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Diplomová práce

**Zvláštní vězeňská komanda v nacistických
táborech pracující u plynových komor**

Jana Chocholatá

Plzeň 2016

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra filozofie

Studijní program Humanitní studia

Studijní obor Evropská kulturní studia

Diplomová práce

**Zvláštní vězeňská komanda v nacistických
táborech pracující u plynových komor**

Jana Chocholatá

Vedoucí práce:

Mgr. Věra Tydlitátová, Th.D.

Katedra filozofie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2016

PODĚKOVÁNÍ

Především bych ráda poděkovala své školitelce Věře Tydlitátové za ochotu vést práci na takto závažné téma. Dále chci poděkovat svému manželovi Michalu Chocholatému za poskytnutí četných rad a připomínek při zpracovávání tématu, stejně jako za umožnění přístupu k cenným materiálům.

Prohlašuji, že jsem práci zpracovala samostatně a použila jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2016

.....

Obsah

1	ÚVOD.....	1
2	PLYNOVÉ KOMORY V OBDOBÍ NACIONÁLNÍHO SOCIALISMU 5	
2.1	POJÍZDNÉ PLYNOVÉ KOMORY	12
2.2	PLYNOVÉ KOMORY V OSVĚTIMI A NA MAJDANKU A CYKLON B	15
2.3	PLYNOVÉ KOMORY V TÁBORECH OPERACE REINHARD/T	20
3	VZNIK SPECIÁLNÍCH VĚZEŇSKÝCH KOMAND.....	25
4	SONDERKOMMANDA V KONCENTRAČNÍCH TÁBORECH.....	29
4.1	KL AUSCHWITZ (OSVĚTIM).....	29
4.2	KL LUBLIN (MAJDANEK).....	37
4.3	KL MAUTHAUSEN, KL STUTTHOF A FKL RAVENSBRÜCK.....	38
5	KOMANDA U PLYNOVÝCH KOMOR VYHLAZOVACÍCH TÁBORŮ.....	46
5.1	KULMHOF AM NER (CHELMNO NAD NEREM)	46
5.2	BEŁŻEC	54
5.3	SOBIBÓR A TREBLINKA.....	60
6	ZÁVĚR	64
	SEZNAM POUŽITÝCH PRAMENŮ	67
	RESUMÉ.....	71
	PŘÍLOHY	73

1 Úvod

Problematika zvláštních vězeňských komand pracujících u plynových komor je v literatuře v kontextu „mezitáborového“ diskurzu poměrně málo zmapována. Už samotné dílčí aspekty, tedy zpracování této oblasti v rámci konkrétních táborů, je relativně opomíjené téma, které se teprve v poslední době dočkává zvláštního zájmu, přičemž vznikají četné publikace, jež se snaží vyplnit toto bílé místo dějin nacistických táborů. Dokazují to např. snahy Gideona Greifa, pracovníka jeruzalémského muzea v Jad Vašemu, který si marginalizaci pojednání a studií zabývajících se vězeňskými zvláštními komandy v koncentračním táboře Osvětim, resp. Osvětim-Březinka, uvědomil na konci osmdesátých let. V té době se pustil do rozsáhlého bádání, které navázalo na poměrně úzký repertoár literatury s touto tematikou, a to v porovnání s táborovými dějinami mapujícími jednotlivé tábory v rámci monografií či syntéz z hlediska komplexních táborových dějů. V táborové literatuře se tradičně vyskytovala zpracování spíše jiných sfér táborového života, než byla mikrohistorická a zevrubná analýza dějů ve zvláštních komandech operujících v táborech vlastních plynové komory. V případě koncentračních táborů byla tamní zvláštní vězeňská komanda nahlížena jen okrajově, zatímco u čistě vyhlazovacích táborů typu Bežec, Sobibor či Treblinka tomu bylo vzhledem k jejich povaze spíše naopak, byť pouze v adekvátní kvantitě ve srovnání s ostatními vězeňskými skupinami, jejichž členové se sice podíleli na vyhlazovacím procesu, ale přímo se neúčastnili dějů provázejících procesy probíhající u plynových komor. Komparativní přehled, zohledňující specifika těchto komand v jednotlivých táborech, je pak v literatuře vzácností a zároveň výzvou, jež byla vůdčím motivem ke zvolení tématu této práce.

Bohatou pramennou základnu ke studiu daného tématu, stejně jako zájem o toto temné zákoutí lidských dějin, jsem našla v archivu a domácí knihovně svého manžela Michala Chocholátého, stejně jako v jeho dosavadní práci. Manžel dokázal v průběhu mnohaletého zájmu o historii nacistických táborů

nasbírat velké množství českojazyčných i cizojazyčných knih především britské, americké, polské, či izraelské provenience. Shromáždil také cenné archivní materiály a navázal spoustu kontaktů s vlivnými badateli v oblasti holocaustu, stejně jako s očitými svědky některých nacistických táborů, takže po našem dlouholetém soužití jsem i já podlehla vlivu takřka každodenního zprostředkovaného kontaktu s holocaustem. Manželova líčení jeho cest po bývalých místech tragédie mne samotnou již před lety přivedla k tomu, abych jej na podobných cestách následovala. Společně jsme měli možnost navštívit koncentrační tábor Dachau, památník střediska eutanazie v Pirně Sonnesnteinu, ale především Izrael, kde jsme navštívili tamní muzeum holocaustu Jad Vašem. Manžel, jenž se specializuje na problematiku čistě vyhlazovacích táborů, mezi nimi jej obzvláště zajímá Sobibor či Treblinka, mi byl cenným průvodcem nejen po tomto muzeu, ale i během příprav materiálů k této práci. Naskytla se mi možnost studovat knihy i četná excerpta z knih, přičemž mnohá byla manželovými překlady z polštiny a jiných jazyků. Uspořádanost našeho domácího archivu i knihovny mi dopomohla ke snadnějšímu zorientování se v tématu a četné manželovy rady a připomínky mě efektivně nasměrovaly k relevantním místům, jimž jsem se poté mohla věnovat hlouběji. Pávě pro manželovu specializaci na Treblinku a Sobibor jsem se záměrně stranila širšímu zpracování tamních vězeňských komand operujících ve vyhlazovacích táborech, neboť ta jsou předmětem jeho současné badatelské činnosti. S větším důrazem jsem se proto chopila zpracování situace zvláštních vězeňských komand v ostatních táborech, než byla Treblinka a Sobibor, přestože jsem si byla vědoma faktu, že ani tato komanda v kontextuálním rámci vymezeného tématu nelze pominout. Pokusila jsem se však charakterizovat je stručněji, než například komanda v prvním vyhlazovacím táboře v Chełmně nad Nerem, či v prvním vyhlazovacím táboře se stabilními komorami Bełżec. Dále jsem se také soustředila na existenci podobných komand v čistě koncentračních táborech, ačkoli prameny nejsou v této oblasti v porovnání se situací kolem osvětimských Sonderkommand nikterak bohaté. Osvětimské oblasti plynových komor, mám tím na mysli plynovou komoru v kmenovém táboře Osvětim a plynové komory

v osvětimském podtáboře Březinka, přitom v aktuální práci tvoří jakési těžiště a páteřní oblast. Součástí práce je i stručný přehled vzniku zvláštních vězeňských komand jako svébytné a vězni obávané složky nacistických táborů s plynovými komorami, jejichž existence měla na některých místech v kolektivním vězeňském povědomí až dekadentní ráz.

Základními prameny pro studium osvětimského Sonderkommanda mi byla českojazyčná kniha z vydavatelství Rybka Publishers „Svědkové z továrny na smrt“. Díky tomuto vydavatelství se českému čtenáři dostalo i další knihy od židovského přeživšího březinského Sonderkommanda Šloma Venezii „V pekle plynových komor“. Dalšími zdroji mi byla anglickojazyčná kniha od slovenského Žida Filipa Müllera „Eyewitness Auschwitz“. Müller se stal jedním ze stěžejních svědků pro Lanzmannův dokumentární film „Šoa“. K dispozici mi byl i knižně vydaný kompletní text z tohoto dokumentárního filmu. Dalším nepostradatelným zdrojem byla kniha od Gideona Greifa v polské verzi „Płakaliśmy bez łez“, jež zachycuje autorův šestnáctiletý výzkum osvětimského Sonderkommanda založený na četných rozhovorech s pamětníky. Velmi cenným zdrojem je taktéž výsledek osobních rozhovorů Igora Bartosika a Adama Willma s Henrykem Mandelbaumem, bývalým členem Sonderkommanda KL Osvětim, vydaný knižně pod názvem „Ja z krematorium Auschwitz“. Důležitou syntézu pak představuje práce Piotra Setkewicze, jež je šestým dílem řady „Glosy Pamięci“ s podtitulem „Krematoria i komory gazowe Auschwitz“. Ke zmapování prostředí plynových komor v čistě koncentračních táborech pak posloužila práce českého historika a někdejšího vězně koncentračního tábora Dachau, Stanislava Zámečnicka, sborník od kolektivu autorek pojednávající o Ravensbrücku, polská syntéza o koncentračním táboře Stutthof a další, zpravidla již zastaralejší knihy pocházející z antikvariátů. Pro popis Bełzcu mi primárně posloužily memoáry Rudolfa Redera a práce historika Roberta Kuwałka, k výzkumu Chełmna mi pak byla neocenitelnou kniha „Mówią świadkowie Chełmna“, která sama o sobě nahradila mně hůře dostupnou německojazyčnou literaturu na toto téma. V neposlední řadě mi cenným zdrojem byly i manželovy kvalifikační práce

zabývající se plynovými komorami na Majdanku a první funkční fází tábora smrti Treblinka. Na některých místech jsem z obou prací citovala. Při studiu Treblinky a Sobiboru jsem pak často nahlížela do manželových rozpracovaných materiálů a pokusila se učinit vypovídající a reprezentativní obraz těchto táborů, aby je bylo možné zařadit do kontextu práce. Podrobnosti ke zmíněným knihám lze nalézt v bibliografickém seznamu použité literatury, který je nedílnou součástí práce.

Do práce jsem na základě logických souvislostí zakomponovala i části zabývající se genézí plynových komor v období nacionálního socialismu od středisek „eutanzie“ až po průmyslová vraždící centra typu Březinky. Plynové komory tvořily elementární kulisu prostředí, kde byli členové zvláštních vězeňských komand, předmět tohoto výzkumu, přinuceni podílet na otrocké práci, která pro ně představovala každodenní živoucí noční můru.

2 Plynové komory v období nacionálního socialismu

Plynové komory jakožto instrument hojně využívaný při realizaci politiky národního socialismu (NS) prošly zdlouhavou a složitou „genezní“ procedurou, jejíž kořeny leží v programu „eutanázie“, který byl zamýšlen pro fyzickou likvidaci života nehodného žití (*lebensunwertes Leben*) v samotné říši. Pilířem a exekučním prvkem tohoto programu se stalo šest klíčových středisek, jež v sobě postupně ukotvila prvek plynové komory využívané k zabíjení duševně chorých, tělesně postižených a nevléčitelně nemocných osob, které představovaly pro nově zakořeněný nacistický režim značnou ekonomickou i ideologickou zátěž. Praktický důvod k jejich odstranění však nespočíval pouze ve snaze nacistů ulehčit národně socialistické ekonomice, ale nacisté v něm taktéž spatřovali nutnost uvolnění zdravotnických kapacit, a zejména nemocničních lůžek, pro zraněné vojáky začínající války. V neposlední řadě pak měl být program podporou teze o zdravé árijské a nordické rase, jež byla silně zakořeněna v nacistické ideologii.¹

Původně se ve střediscích „eutanázie“, v dobové terminologii oficiálně známých jako „Heil- und Pflgeanstalten“, používalo jiných smrtících prostředků, než byly postupně vyvinuté plynové komory. Prostšími a technologicky nikterak sofistikovanými způsoby zabíjení bylo vyhladovění „pacientů“ či jejich usmrcení pomocí jedových injekcí. Plynové komory však na sebe nenechaly dlouho čekat. Jejich instalací a následným zdokonalováním vnitřního vybavení se zabývali pozdější čelní specialisté v konstrukčních a provozních otázkách vyhlazovacích táborů v Generálním Gouvernementu. Mezi šest říšských středisek „eutanázie“, kde se uchýlily plynové komory, patřil Grafeneck, Hadamar, Sonnenstein na Pirně, Brandenburg na Havole, Bernburg na Sále, přičemž šesté středisko se nacházelo v rakouské usedlosti Hartheim.² Ve vyhlazovacím provozu zmíněných středisek sestávala obsluha plynové komory

¹ PATFIELD, Peter. *Himmler. Reichsführer SS*. s. 251.

² HOFFMANN, Ute. *Todesursache „Angina“*. *Zwangssterilisation und „Euthanasie“ in der Landes-Heil- und Pflgeanstalt Bernburg*. s. 35–47.

výhradně z Němců, z nichž mnozí si zde začali budovat kariéru přímých vykonavatelů vyhlazovací politiky vrcholící ve vyhlazovacích táborech, ve kterých se brzy stávali členy tamního personálu. Vždyť ve střediscích „eutanazie“, programu spuštěného 1. září 1939 a po svém zákazu znovu obnoveného pod krycím označením „14 f 13“ v roce 1941, začali být brzy likvidováni příslušníci z rasového hlediska nežádoucího etnika, Židé.³

Ke stacionárním plynovým komorám zaváděným do středisek „eutanazie“, resp. využívaným v programu „14 f 13“, začaly brzy přibývat mobilní plynové komory. Ty vznikly v důsledku potřeb vedení nacistické expanze na Východ a byly spravovány jednotkami Einsatzgruppen. Tyto likvidační skupiny operovaly za postupující frontou a likvidovaly jak místní inteligenci, tak rasově nežádoucí obyvatelstvo na územích, která měla být v rámci nacistické koncepce životního prostoru (*Lebensraum*), osídlena Němci. Primárními likvidačními prostředky těchto jednotek, rozdělených do čtyř základních skupin pod označeními A, B, C, D, byla hromadná střelba v masových hrobech, ale i užívání mobilních plynových komor. Jednalo se o speciálně upravené nákladní automobily s hermeticky utěsněnou kabinou, do jejíhož interiéru byly prostřednictvím speciálního propojovacího mechanismu zavedeny výfukové zplodiny. Plynovací vozy byly jednotkami Einsatzgruppen využívány především ve východních oblastech, v Polsku, Pobaltí a zejména na obsazených územích Sovětského svazu.⁴ Brzy se však objevil problém, který byl v prostředí středisek se stabilními plynovými komorami dosud přehlížen, anebo fakticky nenastal. V rámci „divokých operací“ na Východě se při obsluze plynovacích vozů, zejména při jejich vyklížení, vytvořila psychologická bariéra u vykonavatelů těchto prací, kteří pocházeli z řad realizátorů a osnovatelů vyvražďovací politiky, nikoli z řad obětí, jak tomu začalo být později. Ze samotných obětí vyhlazovacích operací začaly být budovány týmy „otroků“, přinucené podílet se na aktivitách bezprostředně spojených s kontaktem s holou

³ KRAUS, Ota, KULKA, Erich. *Noc a mlha*. s. 41.

⁴ Více k tématu v: RHODES, Richard. *Masters of Death. The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust*.

smrtí, s mrtvolami svých etnický, sociálně i pokrevně příbuzných osob. Zde došlo k položení základního kamene pro vytvoření speciálních vězeňských komand vyhlazovacích táborů, složených ze samotných vězňů, kteří se podíleli na vyklízení plynových komor, na kremaci zplynovaných obětí a sami přitom byli konfrontováni s vědomím své krátké, mnohdy jen několikahodinové existence, která končila po splnění daného úkolu. Mnohá komanda ve specifických časových úsecích operací byla vytvořena pouze *ad hoc* pro konkrétní, časově velmi úzce omezenou akci. Tuto praxi lze doložit na případě vyhlazovacího tábora Belžec, který popsal bývalý vězeň tamního komanda smrti Rudolf Reder: „*Stávalo se, že přicházely početnější transporty než obvykle. Stávalo se, že místo padesáti vagonů přijíždělo šedesát a více. Krátce před mým útekem v listopadu bylo nutné ponechat z takového přelidněného transportu sto lidí, kteří již byli nazí, na práci při pohřbívání mrtvol, protože gestapáci si spočítali, že stávající posádka nebude schopna v tak krátkém čase uložit tolik zadušených do hrobů. Ponechali samé mladé chlapce. Po celý den tahali těla do hrobů pod ranami biče, a nedali jim kapku vody, nazí ve sněhu a zimě – večer je zavedl zločinec Schmidt nad hrob a střílel je browningem. Pro několik z nich nevystačili náboje, a tak je zabíjel násadou od krumpáče až do posledního. Neslyšel jsem křiky, viděl jsem jen, jak se snažili ve frontě jeden druhého předběhnout...*“⁵

Plynové komory začaly být brzy po svém uvedení v rámci programu „eutanázie“ budovány i v některých koncentračních táborech. Stalo se tak vzhledem k nutnosti každého takového tábora disponovat vlastním prostředkem k likvidaci praceneschopných vězňů. Program „14 f 13“, v jehož rámci začaly takové tábory navštěvovat speciální komise vyhodnocující praceneschopné a praceneschopné vězně, kteří měli být následně odesláni do plynové komory některého ze šesti středisek s plynovými komorami,⁶ nestačil v rámci stávajících

⁵ REDER, Rudolf. *Belžec*. s. 62.

⁶ Podle směrnic koncentračních táborů znamenalo „14 f“ smrt vězně, a „13“ souviselo s akcí „T4“ (krycí označení pro program „eutanázie“) a znamenalo zplynování jako formu eutanázie. MICHALAK, Wanda, SZAFRAŇSKA, Elżbieta (ed.). *Stutthof. Hitlerowski obóz koncentracyjny*. s. 272.

struktur plnit poptávku jednotlivých táborů, jejichž vedení se tak v rámci soběstačnosti rozhodlo pořídit si vlastní plynové komory, o jejichž užitečnosti již nikdo ze zúčastněných strůjců likvidační politiky nepochyboval. Metoda „likvidace prací“ (*Vernichtung durch Arbeit*), aplikovaná v koncentračních táborech, byla brzy obohacena o možnosti plynové komory. Velitel koncentračního tábora Dachau se v roce 1942 rozhodl zařídit si ve svém táboře vlastní plynovou komoru,⁷ aby se tábor stal nezávislým na některém ze středisek „14 f 13“. Otázkou pak zůstává, zdali byla tato komora skutečně využívána k likvidaci práceneschopných vězňů. Podle Stanislava Zámečnicka tomu tak nemuselo být. Na základě existujících důkazů je však zřejmé, že dachauský lékař Sigmund Rascher v ní provedl několik pokusů s bojovými plyny.⁸ Na případě ženského koncentračního tábora Ravensbrück, jehož práce neschopné vězeňkyně byly často plynovány ve středisku „eutanasie“, resp. „14 f 13“,⁹ lze demonstrovat snahu táborového personálu vypořádat se s nemocnými vězni využitím vlastních prostředků, konkrétně plynové komory, která zde byla zavedena až v roce 1945, kdy do Ravensbrücku začaly pronikat vlivy a osvědčené zkušenosti z osvětimského tábora, kde se v tomto oboru etablovalo kvalifikované elitní jádro posunující se nyní vlivem válečných událostí západním směrem, kam s sebou importovalo zkušenosti s plynováním v táborových podmínkách.¹⁰ V Ravensbrücku posloužily zkušenosti s plynováním např. k likvidaci tuberkulózních vězňů.¹¹ „*Lékaři dělali probírku i v nemocničních barácích. Dávají si nejdřív předkládat všechny statusy a vybírají pro plyn podle diagnos a podle průběhu nemoci. Winkelmann vybíral do plynu i s diagnosou ‚oritis‘ (zánět středního ucha).*“¹²

⁷ ZÁMEČNÍK, Stanislav. *To bylo Dachau*. s. 247-248.

⁸ Tamtéž, s. 249–251.

⁹ Srv.: „*Od jara 1942 byly čas od času z Ravensbrücku vyváženy práce neschopné ženy na transporty, které končily v plynové komoře Bernburgu, Osvětimi a jinde.*“ HÁJKOVÁ, Dagmar (et al.). *Ravensbrück*. s. 112.

¹⁰ Tamtéž, s. 112–113.

¹¹ Tamtéž, s. 117.

¹² Tamtéž, s. 118.

Pojízdné plynové komory se staly žádaným artiklem doplňujícím vybavenost nacistických táborů, ať už koncentračních, např. Mauthausen, či čistě vyhlazovacích, což je případ Chełmna nad Nerem. Jako zkušební element však posloužily i v začínajícím vyhlazovacím táboře, ve kterém se nakonec osvědčily stacionární plynové komory, v Bežcu, kde paradoxně operovala autorita ve vývoji stabilních plynových komor pro projekt „eutanazie“, pozdější vůdčí osobnost s nezpochybnitelným a neochvějným respektem, Christian Wirth, na své kariérní špici inspektor „nejúčinnějších“ táborů smrti Bežcu, Sobiboru a Treblinky. V koncentračním táboře Mauthausen byly pojízdné plynové komory jednou z metod tamního hromadného zabíjení: *„Policejní kryté auto ‚Dušegubka‘ bylo používáno k vraždění vězňů plynem. Podle svědectví vězňů z garáží byli nebožáci usmrcováni výfukovým plynem, od roku 1944 pomocí ampule jedu, která byla vhozena tajnými dvířky do kabiny vozu a roztříštila se o železný úhelník na podlaze. Auto, řízené často samým Ziereisem,¹³ jezdilo od Russenlageru v Mauthausenu ke krematoriu v Gusenu a naopak od gusenského revíru ke krematoriu KLM.¹⁴ Každá jízda znamenala smrt dvaceti lidí. ‚Dušegubka‘ byla vlastně jen jakýsi doplněk jiného likvidačního zařízení, Španěly nazývaného ‚Fantoma‘. Byl to autobus říšské pošty se zabarvenými okny, který odvážel slabé vězně do ‚Genesungslageru Ybbs‘. Někdy také bylo mluveno o ‚Erholungsheimu Ybbs‘. Tuto vězeňskou zotavovnu bychom marně hledali v Ybbsu, městečku ležícím na východ od Mauthausenu. Vězně odváželi do zámečku Hartheim u Lince. Po celé měsíce jezdil tento příšerný autobus dvakrát denně a odvážel vždy čtyřicet pět až šedesát vězňů. Podle výpovědí vězňů, kteří později zařízení bourali, byly v tomto zámečku dvě plynové komory, dvě krematoria a místnost, kde byly nemocným vězňům dávány smrtící injekce. V Hartheimu nebyli likvidováni jen vězňové z KLM, ale také z Dachau, Buchenwaldu a nevyčísitelně duševně choří z příslušných ústavů.“¹⁵*

¹³ Táborový velitel.

¹⁴ Akronym koncentračního tábora Mauthausen.

¹⁵ BERDYCH, Václav. *Mauthausen*. s. 86, 88.

Jakkoli byly plynové komory využívány v koncentračních táborech, své plnohodnotné využití našly především v táborech vyhlazovacích, kde tvořily vlastní exekuční jádro každého takového tábora. Příímá linie vedoucí od středisek „eutanázie“ k vyhlazovacím táborům Generálního Gouvernementu byla jasně patrná. Komory, tak jak byly projektovány a postupně zdokonalovány v těchto střediscích, byly v prakticky nepozměněné podobě přeneseny do infrastruktur vyhlazovacích táborů. Společně se svými projekty přecházeli do táborů vznikajících v první polovině roku 1942 i specialisté, kteří měli lví podíl na jejich vzniku. Jednalo se především o prvního velitele prvního vyhlazovacího tábora se stabilními komorami Bežec, Christiana Wirtha, který se v srpnu roku 1942 stal inspektorem táborů Operace Reinhard/t, Bežcu, Sobiboru a Treblinky. Ve všech těchto táborech byly využívány komory typologicky vycházející z projektů plynových komor středisek „eutanázie“, stejně jako se členy tamních posádek stávali specialisté, kteří prošli praxí v některém z těchto středisek. Další velice významnou osobností, která se podílela na projektování nejedné komory středisek „eutanázie“ a později se stala odborníkem na stavbu plynových komor ve vyhlazovacích táborech, byl Erwin Hermann Lambert.¹⁶

Erich Fuchs, technik táborů Operace Reinhard/t, vypověděl o svém příjezdu do vyhlazovacího tábora Bežec, jenž se měl stát táborem, kde se mělo začít s pokusy, na jejichž základě by byla vyhodnocena nejefektivnější smrtící metoda, která by byla zavedena v typologicky obdobných táborech: „*Wirth nám řekl, že v Belzeci, se všichni Židi oddělají. Proto postavil barák jako plynové komory. Namontoval jsem v plynových komorách sprchové hlavice. Trysky nebyly připojené k žádnému vodovodnímu potrubí, měly sloužit jen jako kamufláž plynové komory. Židům, určeným ke zplynování, se bude zdát, že je odvádějí do lázně na dezinfekci.*“¹⁷

¹⁶ ARAD, Jicchak. *Bežec, Sobibor, Treblinka. Vyhlazovací tábory akce Reinhard*. s. 50, 129.

¹⁷ Tamtéž, s. 32–33.

Základními atributy plynových komor byla jejich vzduchotěsnost, silné zdi, sprchové hlavice maskující interiér jako sprchy, a pokud možno absence oken, která by bylo možné rozbít oběťmi nacházejícími se uvnitř. Přesto se v komorách vzniklých ve střediscích „eutanázie“ mnohdy nacházela okna, která byla proti rozbití chráněna ochrannou mříží. Na vině byla skutečnost, že původní plynové komory, sloužící zároveň svému likvidačnímu účelu, stejně jako vývojové platformy ke zdokonalení systému, vznikaly v již existujících prostorách, které nebyly původně určeny k likvidačnímu účelu, takže do této podoby byly postupně konvertovány.¹⁸ Opačná situace pak nastala ve vyhlazovacích táborech, kde byly plynové komory budovány primárně za vyhlazovacím účelem, takže se tu žádná „běžná okna“, s výjimkou pozorovacích průhledů, nenacházela. V případě Treblinky byly naopak některé z prostor zastaralých a původních plynových komor přetvořeny v dílny.¹⁹

Plynové komory se také staly součástí typologicky zcela specifických táborů, jakými byl Majdanek či Osvětim-Březinka. Řeč je o tzv. kombinovaných táborech, které takto ve svém přehledu nacistických táborů nazval Richard Glazar, pamětník Treblinky.²⁰ Osvětim byl táborový komplex sestávající s takřka čtyřiceti podtáborů, z nichž základní stavební jednotku představoval tzv. kmenový tábor, později známý jako Osvětim I. Na podzim roku 1941 však začal být budován jeho podtábor, který se brzy rozrostl do obrovského táborového mechanismu, jenž nechvalně proslul svou vyhlazovací částí s plynovými komorami. Tento tábor je v historii znám jako Osvětim-Březinka. Přestože Osvětim i Majdanek byly původně koncentračními, popř. zajateckými tábory, které nebyly zamýšleny jako centra podílející se na masové likvidaci použitím plynových komor, brzy se zde začalo se zaváděním plynových komor ve velkém měřítku, přestože z komparativního hlediska lze o likvidačním potenciálu a využití majdanských plynových komor v porovnání s březinskými plynovými

¹⁸ Okno v plynové komoře měla autorka možnost spatřit během návštěvy bývalého střediska „eutanázie“ v Sonnensteinu na Pirně (viz fotografii č. 2 v příloze).

¹⁹ ARAD, Jicchak. *Belzec, Sobibor, Treblinka. Vyhlazovací tábory akce Reinhard*. s. 126.

²⁰ „Kombinované tábory koncentrační a vyhlazovací: Auschwitz (Osvětim), Majdanek“. GLAZAR, Richard. *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*. s. 386–387.

komorami hovořit pouze jako o značně omezeném co do celkové smrtelnosti zlikvidovaných osob.²¹ Skutečnost, že se v obou táborech nacházela složka typická pro koncentrační tábor, tedy velká koncentrace vězňů využívaných k otrocké práci, mnohdy spojená se zbrojním průmyslem, stejně jako exterminační sektor, je důvodem, proč se o těchto táborech hovoří jako o „kombinovaných“. Tendence zřizování kombinovaných táborových provozů je názorně ilustruje následující citace, která je jakýmsi *entrée* ke vzniku plynové komory v ženském koncentračním táboře Ravensbrück: *„Asi v druhé polovině r. 1944 začal i v Ravensbrücku řídit zákon hromadné vraždy. Po určitou dobu se zdálo, že se táborové vedení snaží nesmyslně skloubit charakter pracovní i vyhlazovací, neboť zatím co bylo stále více lidí vražděno, nutili zbytek, aby pracoval tím intenzivněji.“*²²

2.1 Pojízdne plynové komory

Pojízdne plynové komory, původně používané v rámci operací Einsatzgruppen na Východě, našly brzy své uplatnění ve vyhlazovacích táborech. Vůbec první vyhlazovací tábor, který začal fungovat již v prosinci roku 1941 ve Warthegau, se nacházel ve vesnici Kulmhof am Ner na území, které tehdy patřilo říši. Dnes patří vesnice Polsku, kde je známa pod názvem Chełmno nad Nerem. V tomto táboře byly po celou dobu jeho funkčního období, které je možné rozdělit do dvou základních etap,²³ používány „k masovému zabíjení lidí určené speciálně upravené nákladní automobily, používané dříve nacistickými formacemi, tzv. Einsatzgruppen, které vykonávaly masové vraždy na Východě. Byly to nákladní vozy s přestavěným nákladním prostorem s hermeticky uzavíratelnými dveřmi vzadu. V podlaze nákladního prostoru byl otvor spojený s výfukovou rourou vozidla. Tímto způsobem výfukové plyny po aktivaci motoru celkově vyplňovaly vnitřek prostoru. Tábor v Chełmně měl tři takovéto

²¹ CHOCHOLATÝ, Michal. *Plynové komory v KL Lublin ve světle poválečného bádání.*

²² HÁJKOVÁ, Dagmar (et al.). *Ravensbrück.* s. 112.

²³ Vyvražďovací procedura byla v Chełmně realizována na denní bázi ode dne příjezdu prvních obětí do tábora dne 8. prosince 1941, kterými byli Židé z nedalekého ghetta v Kole, až do jara 1943. O rok později, na jaře 1944, když nacistické vládní kruhy rozhodly o konečné likvidaci lodžského ghetta, byl táborový provoz obnoven. PAWLICKA-NOWAK, Łucja (ed.). *Mówią świadkowie Chełmna.* s. 10, 12, 15.

automobily.“²⁴ Bývalý vězeň chełminského tábora, Simon Srebrnik, popsal na základě očitého pozorování mechanismus, jakým byly výfukové plyny zavedeny dovnitř plynové komory a způsob zabezpečení, který znemožňoval ucpání ústí výfukové roury nacházející se v podlaze vozu: „*Výfukové plyny proudily skrze speciálně upravenou výfukovou rouru dovnitř automobilu a způsobovaly zadušení uvnitř se nacházejících lidí. Výfuková roura vedla od motoru pod podvozkem a víceméně uprostřed vozu vcházela do auta. V podlaze automobilu byl otvor zabezpečený děrovaným plechem. Do tohoto otvoru byla zavedena výfuková roura. Na podlaze automobilu byla položena dřevěná mříž ,jako v lázni‘. Znemožňovalo to ucpání výfukové roury. Tyto automobily byly konvertovány z normálních automobilů. Na jednom z nich skrze barvu prosvítal firemní nápis. Už si nepamatuji název firmy, začínal ale slovem ,Otto...‘ Jakou značku měl motor, to nevím.*“²⁵

Chełminské plynovací vozy se velikostí rovnaly běžnému nákladnímu vozu a měly šedý nátěr. Klíčovým prvkem byla vzduchotěsná skříň, jež představovala vlastní plynovou komoru, do které byl přístup zezadu vozu. Plechem pobitý interiér takovéto komory byl pustý. Podlahu pokrývaly dřevěné rohože posypané slámou. Řidič mohl prostřednictvím speciálního průzoru nahlížet z řídící kabiny dovnitř plynové komory. K tomu mu sloužilo elektrické světlo, po jehož rozsvícení kontroloval, zdali jsou oběti mrtvé.²⁶ Pojízdny plynové komory se osvědčily nejen při zmíněných likvidačních operacích jednotek Einsatzgruppen, a především ve vyhlazovacím táboře Chełmno nad Nerem, ale experimentovat se s nimi začínalo i v jiných, nově vznikajících střediscích smrti, jako byl například první z táborů Operace Reinhard/t Bežec. Tamní komandant Wirth, jenž se osvědčil již při projektování interiérů plynových komor ve střediscích „euztanazie“, se přes převládající preferenci stabilních plynových komor přesto seznámil s pojízdny plynovacími vozy, jak dokládá tato citace uznávaného historika a jednoho z předních odborníků na

²⁴ Tamtéž, s. 8–9.

²⁵ Tamtéž, s. 120.

²⁶ Tamtéž, s. 97.

tábory Operace Reinhard/t, Jicchaka Arada: „Wirth se seznámil s pojízdnými plynovými komorami, užívanými v Chetmně a na obsazených územích Sovětského svazu, a poučil se o jejich výhodách i nevýhodách. Jeho řešení tedy inspirovala zkušenost jednak se stálými plynovými komorami programu ‚eutanazie‘ a jednak s plynovacími auty. Rozhodl se spojit v Belžeci stálou plynovou komoru s automobilovým spalovacím motorem jako zdrojem plynu, přičemž vyloučil láhve s oxidem uhelnatým, používané v zařízeních ‚eutanazie‘.“²⁷ Přesto v experimentální fázi Belžcu „nebyl systém přívodu plynu ještě připraven, a proto se používal oxid uhelnatý z lahví.“²⁸ Oxid uhelnatý, skladovaný v lahvích, byl například jedním z primárních likvidačních prostředků používaných v plynových komorách koncentračního tábora na Majdanku v Lublině.

Působení pojízdných plynových komor v Belžcu a okolí je datováno do období předcházejícího příjezd prvních masových transportů s Židy a před oficiální zahájení táborového provozu: „Wirth testoval techniky plynové komory a techniky masového zabíjení. V době, kdy nebyly vlastní plynové komory ještě hotové, zůstal z iniciativy Lorenza Hackenholdta přestavěn poštovní vůz na mobilní plynovou komoru. Plynovací instalace byla do vozu namontována v mechanické dílně Kazimierza Czerniaka v Tomaszowě Lubelském. Pomocí tohoto vozu byly na Wirthův rozkaz zabíjeny nesvéprávné osoby z okolí Belžcu a Tomaszowa Lubelského. Vůz-plynová komora také zajížděl na gestapo v Zamošči, kde v něm byli zabíjeni polští političtí vězni. Těla zaplynovaných ve voze byla po nocích rozhazována na kraji cest vedoucích do Belžcu.“²⁹

Pojízdné plynové komory byly často užívány taktéž v nacistickém táboře v Bělorusku nedaleko Minsku. Tábor se jmenoval Trascjaněc (bělorusky), Trast'aněc (rusky). Po Osvětimi, Treblince a Belžcu zaujímá čtvrtou příčku ve statistice počtu zavražděných obětí. Tábor je v historii znám taktéž pod ekvivalentem „běloruská Osvětim“. Fungoval dva a půl roku a za tu dobu v něm

²⁷ ARAD, Jicchak. *Belžec, Sobibor, Treblinka. Vyhlašovaci tábory akce Reinhard*. s. 33–34.

²⁸ Tamtéž, s. 35.

²⁹ KUWAŁEK, Robert. *Obóz zagłady w Belżcu*. s. 61.

našlo smrt od 206 500–546 000 Bělorusů a obyvatel jiných národností. Podobně jako Chełmno, i tábor Trast'anec tvořily dvě oblasti. Mýtina s třiceti čtyřmi hroby, z nichž jeden dosahoval délky 50 metrů, se jmenovala Blagovščina a nacházela se na třináctém kilometru na dálnici ve směru Minsk–Mogilov. Odhaduje se, že v Blagovščině bylo zabito na 150 000 lidí. Vlastní tábor pak byl vzdálený dva kilometry blíže k vesnici Maly Trascjanec. a prostíral se na kolchozu Karla Marxe. Tvořilo jej několik baráků pro židovské vězně, jeden barák pro ruské vězně, podniky pracovního nasazení, baráky hlídky Junker, strážní věž, nemocnice, skladiště, třídírna kufrů, panský dům, dům velitele tábora Eicheho a správní budova. Před táborem se vlekla tzv. „alej smrti“ nacisty nazývaná „alejí E. Straucha“, která byla z obou stran lemována topoly. Od brány do nitra tábora přecházela alej v hlavní táborovou cestu protínající tábor a ústící v místě zvaném Šaškovka, která byla již vně táborového perimetru. Zde se nacházela kremační jáma, v jejímž nitru byly mrtvoly polévány speciálními kapalinami a následně páleny. Odhaduje se, že zde bylo spáleno zhruba 50 000 lidí. Šaškovka byla datačně mladší než Blagovščina. Tábor měl k dispozici šest dušegubek, tj. pojízdných plynových komor, z nichž každá mohla pojmout od 50-100 lidí. Tábor fungoval od listopadu 1941 do července 1944.³⁰

2.2 Plynové komory v Osvětimi a na Majdanku a cyklon B

Koncentrační tábor Osvětim byl komplex takřka čtyřiceti táborů závislých na kmenovém táboře v dnešním polském městě Osvětim, jehož německý ekvivalent, který Němci používali, zní Auschwitz. Toto město leželo územně v oblasti Horního Slezska a bylo součástí území přiřčených k říši. Osvětim tedy byla položena mimo území okleštěného Polska, ze kterého Němci vytvořili tzv. Generální Gouvernement, tvořený původně čtyřmi distrikty: krakovským, ve kterém bylo zároveň sídlo generálního guvernéra, jímž byl Hans Frank, varšavský, lublinský a radomský. Později, po útoku nacistického Německa na

³⁰ Příloha historického bulletinu památkového fondu „Trasjanec“: *Менская грамада: „ТРАСЦЯНЕЦ“* červenec, 1994 r. č. 1. Dále: TSUMAROV, Yuvgeni. *Trostenets. Half a Century of Oblivion*. LEVIN, VAGANOV, A., TSUMAROV, Yuvgeni, MAKOVSKI, V. *Oblivion grass of Belarusian Trostenets*. TSUMAROV, Yuvgeni. *Трава забвения над могилами Тростенца, Память о Тростенце*.

Sovětský svaz, vznikl distrikt haličský. Tábory Operace Reinhard/t se oproti Osvětimi nacházely výhradně na území Generální Gouvernamentu.

Kmenový tábor, do kterého přijeli první vězni-funkcionáři v květnu 1940, následování obvyklými vězni z vězení v Tarnowě,³¹ se krátce po svém zprovoznění, již v srpnu 1941, stal experimentálním místem, kde se tamní táborová správa pokoušela najít vhodný způsob likvidace obětí plynem.³² Karl Fritzsch objevil přednosti granulového plynu cyklon B, používaného v táboře k deratizačním účelům,³³ jenž byl prudce jedovatý, a manipulace s ním vyžadovala použití plynové masky. V obávaném Bloku 11 v kmenovém táboře, kde byli mimo jiné zavřeni vězni táborového gestapa, proběhly v tamních sklepních kobkách první pokusy s plynováním obětí cyklonem B. Znamější plynovací pokusy se zde uskutečnily v září roku 1941, načež brzy došlo ke konverzi táborové márnice, nacházející se v nízké budově s červeným cihlovým komínem,³⁴ jenž byl dominantou tamního krematoria s cihlovými pecemi, na plynovou komoru.³⁵ Mezi vězni osvětimského Sonderkommanda (označení pro zvláštní vězeňskou skupinu pracující především u osvětimských plynových komor) byla tato plynová komora pro svůj původní účel nazývána „márnicí“.³⁶ Princip přestavby a adaptace prostor na plynovou komoru byl přitom relativně jednoduchý. Ve stropě komory byly proraženy otvory, které po finálních úpravách působily dojmem jakési šachty, shora hermeticky uzavíratelné poklopem. Když byl poklop odstraněn, službu konající člen německého táborového personálu vysypal granulový obsah plechovky s cyklonem B do

³¹ PIPER, Franciszek, ŚWIEBOCKA, Teresa (ed.). *Auschwitz. Nazistowski obóz śmierci*. s. 21–22.

³² Tamtéž, s. 159.

³³ FRIEDLER, Eric, SIEBERTOVÁ, Barbara, KILIAN, Andreas. *Svědkové z továrny na smrt. Historie a svědectví židovského Sonderkommanda v Osvětimi*. s. 21–22. Rudolf Höss k tomu napsal: „V době jedné mé služební cesty použil můj zástupce, velitel tábora ochranné vazby Fritzsch, k usmrcování plyn. A sice přípravek obsahující kyselinu kyanovodíkovou, Cyklon B.“ HÖSS, Rudolf. *Velitelem v Osvětimi*. s. 163.

³⁴ Původně se nad budovou krematoria tyčil okrouhlý cihlový komín, který byl později nahrazen hranatým komínem, jenž je k vidění v dnešním osvětimském památníku: „Zedníci z řad vězňů nahradili okrouhlý komín, který byl zničen během požáru krematoria, novým vysokým hranatým komínem.“ MÜLLER, Filip. *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers*. s. 40.

³⁵ PIPER, Franciszek, ŚWIEBOCKA, Teresa (ed.). *Auschwitz. Nazistowski obóz śmierci*. s. 159.

³⁶ MÜLLER, Filip. *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers*. s. 44.

šachty.³⁷ Z granulového substrátu se po kontaktu se vzduchem začal uvolňovat jedovatý plyn, jehož primární smrtící složkou byl kyanovodík. Granule padaly do konvertované plynové komory osvětimského krematoria volně, a jak dokládá svědectví Filipa Müllera,³⁸ Žida původem ze slovenské Seredi, oběti natěsnané uvnitř se v momentě vniknutí plynu do interiéru komory, ve kterém byly zavřené, začaly tlačit ke dveřím, přičemž granule plynu se volně rozsypaly po podlaze v místě pod stropní šachtou, kterou byly vhozeny dovnitř: „*Společně s Mauricem jsem pokračoval ve vysvlékání mrtvol. Příležitostně jsem se rozhlížel kolem. Všiml jsem si, že na betonové podlaze vzadu v místnosti ležely nějaké malé zeleno-modré krystaly.*“³⁹ Když do komory vstoupila poslední oběť, „*dva esesmani zaklapli těžké železem pobité dveře, které byly zalícované gumovým těsněním, a zašroubovali je. Mezitím službu konající Unterführer vstoupil na střechu krematoria, odkud tři vedoucí SS instruovali dav. Odstranili poklopy ze šesti maskovaných otvorů. Potom, chráněni plynovými maskami, vsypali zeleno-modré krystaly smrtícího plynu do plynové komory.*“⁴⁰

V pozdějším období, do poloviny roku 1942, začali nacisté v souvislosti se vznikem osvětimského podtábora u vesnice Březinka, vzdáleného několik kilometrů od kmenového tábora, uvažovat o zřízení vyhlazovací oblasti právě na tomto místě. Nejprve byly „konfiskovány“ dva selské domky, jež vstoupily ve

³⁷ Tato plynová komora je dodnes k vidění v osvětimském památníku ve své takřka původní podobě.

³⁸ Filip Müller byl do Osvětimi deportován v dubnu 1942. Jeho vzpomínky v anglickojazyčné verzi: *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers*, vydané nakladatelstvím Ivan R. Dee v Chicagu v roce 1999, začínají Müllerovým líčením toho, jak se poprvé dostal do kontaktu s prací v osvětimském krematoriu, kam byl přeřazen za trest, když se společně s dalším spoluvězněm pokusil dostat se v noci na nádvoří mezi nechvalně proslulým Blokem 11, známým také jako Blok smrti, v kmenovém táboře Osvětim, a sterilizačním Blokem 10, jemuž vévodila pověstná popravicí stěna smrti, a kde se v danou chvíli nacházela vědra s čajem, aby ukojil žízeň po trýznivém dni, kdy byl s ostatními vězni nucen podílet se na tzv. „sportu“, což ve vězeňské hantýrce znamenalo systematické fyzické šikanování vězňů za účelem likvidace těch, kteří již smrtícímu tempu udávanému káphem nestačili. Když byl Müller přistižen, jak upíjí čaj z vědra, byl v něm nejprve takřka utopen. Jakmile se probral z bezvědomí, byl poslán do budovy osvětimského krematoria, kde se poprvé setkal se zplynovanými oběťmi v konvertované plynové komoře. Ty musel nejprve s dalšími vězni vysvléct a následně připravit ke kremaci v tamních pecích. Müller ve svých vzpomínkách jasně rozlišuje mezi událostmi, které se odehrály v kmenovém táboře Osvětim, a pozdějšími zkušenostmi z novějšího tábora v Březince, kde byla zprovozněna čtyři krematoria s mnohem vyšší provozní kapacitou, než mělo krematorium v kmenovém táboře, kde pracoval nejdříve. MÜLLER, Filip. *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers*. s. 1–49.

³⁹ Tamtéž, s. 13.

⁴⁰ Tamtéž, s. 38.

známost jako bunkr jedna⁴¹ a dvě, popř. červený a bílý dům.⁴² Červený domek byl zděný obytný dům patřící rodině Harmatových, který měřil 15 x 6 metrů, byl pokrytý střechou, ale neomítnutý, takže pro vnějšího pozorovatele působil červeně: „V rámci adaptačních prací byla zazděna okna, uvnitř bylo zbouráno několik stěn a zůstaly dvě místnosti, do kterých byly instalovány hermetické dveře. Došlo k proražení otvorů sloužících k vsypávání plynu cyklon B. Užitná plocha povrchu obou komor dohromady překračovala 80 m², čímž byla o něco větší než plocha plynové komory v mateřském táboře.“⁴³ Druhé adaptované stavení bylo obytným domem rodiny Wichajových a „nacházelo se na pláni uvnitř březinského lesíku, ve vzdálenosti několik set metrů od ‚červeného domku‘. Jelikož byl omítnutý, nazýval se ‚bílým domkem‘.“⁴⁴ Interiéry těchto selských stavení byly, podobně jako v případě osvětimské márnice, upraveny pro plynovací účely a vznikla v nich malá plynovací oddělení. I zde se užíval osvědčený cyklon B. Teprve na začátku roku 1943 byly dokončovány stavby primárně určené jako plynové komory s odpovídajícím zařízením a dalším příslušenstvím potřebným k provádění masové exterminace na průmyslové úrovni.⁴⁵ První dvě březinská krematoria měla podzemní převlékárnu, ke které v pravém úhlu přiléhala podzemní plynová komora. Pece s retortami se pak nacházely v přízemí kremační místnosti. Oběti nejprve sestupovaly po schůdkách do převlékárny, vybavené lavicemi a věšáky. Zde se vysvlékly a pokračovaly do vedlejší plynové komory, která vypadala následovně: „Vstoupili jsme do místa, které bylo v úplné tmě. Jakmile jsme rozsvítili světlo, místnost byla osvětlena žárovkami pod ochrannou mřížkou. Stáli jsme ve velké podlouhlé místnosti o ploše asi 250 čtverečních metrů. Její nezvykle nízký strop a stěny byly natřeny na bílo. Podélně procházely místností betonové sloupy podpírající strop. Avšak ne všechny sloupy sloužily k tomuto účelu: byly tam i jiné. Krystaly cyklonu B byly sypány otvory do dutých sloupů vytvořených z plátů plechu. Byly pravidelně

⁴¹ PIPER, Franciszek, ŚWIEBOCKA, Teresa (ed.). *Auschwitz. Nazistowski obóz śmierci*. s. 160.

⁴² První generální velitel Osvětimi Rudolf Höss nazýval tyto prostory ve svých vzpomínkách „externím zařízením“. HÖSS, Rudolf. *Velitelem v Osvětimi*. s. 168.

⁴³ SETKIEWICZ, Piotr. *Głosy pamięci 6. Krematoria i komory gazowe Auschwitz*. s. 13.

⁴⁴ Tamtéž, s. 14.

⁴⁵ PIPER, Franciszek, ŚWIEBOCKA, Teresa (ed.). *Auschwitz. Nazistowski obóz śmierci*. s. 163.

děrované a jejich vnitřkem probíhala odshora dolů spirála, jejímž účelem byla co možná nejlepší distribuce granulových krystalů. Ve stropě byly namontované atrapy sprch z plechu. Jejich záměrem bylo rozptýlit podezření, že se vchází do plynové komory a vzbudit důvěru, že se jedná o sprchy. Ventilátor byl instalován ve zdi. Byl uváděn do provozu okamžitě po plynovacím procesu, aby odvětral plyn a umožnil odklizení mrtvol.“⁴⁶ I v těchto nových březinských komorách byly granule plynu cyklon B vhazovány stejným způsobem, jaký se osvědčil v kmenovém táboře, tedy shora prostřednictvím otvorů procházejících stropem. V takto technicky provedených komorách však odpadal problém s volně rozhozenými granulami po podlaze. Zde se granule kumulovaly v dutých plechových sloupech. Další dvě krematoria, jejichž stavební projekt se musel z finančních důvodů uskromnit,⁴⁷ pak již neměla podzemní plynovou komoru, ale čtyři přízemní komory umístěné v cihlových stavbách. Součástí stavby byly také pece a později ubikace pro členy Sonderkommanda. Také v komorách těchto krematorií, známých jako třetí a čtvrté březinské krematorium, byl používán cyklon B jako likvidační prostředek.⁴⁸

Koncentrační tábor na Majdanku, oficiálně známý jako KL Lublin, taktéž disponoval plynovými komorami. Otázka jejich účelu je však velice diskutabilní a zasluhuje hlubší výzkum.⁴⁹ Majdanské plynové komory totiž nesloužily pouze k likvidačním účelům, ale také jako desinfekční prostory pro vězeňský oděv. Takovýchto komor, jež byly nepochybně konfrontovány s účinky cyklonu B, bylo v majdanském táboře několik a dodnes se zachovaly jako součást expozice majdanského památníku, jenž je součástí Státního muzea na Majdanku. Přestože je zřejmé, že některé komory používané na Majdanku měly skutečně desinfekční účel, existují důkazy, že se taktéž používaly jako smrtící zařízení k likvidaci lidí, v porovnání s osvětimskými a březinskými možnostmi se však jednalo o značně méně početné skupinky vysídlelců, popř. vysílených vězňů. Identifikaci

⁴⁶ MÜLLER, Filip. *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers*. s. 60-61.

⁴⁷ PIPER, Franciszek, ŚWIEBOCKA, Teresa (ed.). *Auschwitz. Nazistowski obóz śmierci*. s. 165.

⁴⁸ Plány obou variant březinských krematorií jsou i s patřičnými vysvětlivkami k nahlédnutí v: MÜLLER, Filip. *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers*. s. 176-177.

⁴⁹ CHOCHOLATÝ, Michal. *Plynové komory v KL Lublin ve světle poválečného bádání*.

majdanských smrticích plynových komor ztěžuje fakt, že původně skutečně vznikaly, nebo mohly vznikat, ze sanitárních důvodů a nemusely být zamýšleny jako likvidační plynové komory, které se z nich staly teprve postupem času v důsledku stavebních proměn a úprav. Epicentrem majdanského plynování se stal tzv. bunkr, který má dodnes ve svém interiéru tři větší oddělení a jednu malou místnost, která sloužila pro umístění lahví se stlačeným kyslíčným uhelnatým, což je plyn, který byl primárně používán jako smrtící prostředek v plynových komorách středisek „eutanazie“, ale zřejmě se osvědčil i na Majdanku. V případě tohoto tábora se jeví problematické označit tzv. provizorní plynovou komoru jako smrtící prostor, jelikož vzhledem k jejímu technickému a dispozičnímu řešení se její užití jakožto smrtící plynové komory, byť pouze pro počáteční období plynování, zdá málo pravděpodobné. Přesto nelze vyloučit, že tato komora, která byla ještě nedávno prezentována jako provizorní plynová komora používaná k zabíjení lidí, byla k tomuto účelu skutečně využívána. Současná interpretace komory se však spíše přiklání k názoru, že její interiér sloužil pouze k účelům desinfekce oděvu.⁵⁰

2.3 Plynové komory v táborech Operace Reinhard/t

Plynové komory v táborech Operace Reinhard/t, kam patřil Bežec, Sobibor a Treblinka, vznikly na základě typologicky obdobných konceptů. Od 1. srpna 1942 byl inspektorem těchto táborů Christian Wirth, jenž se etabloval jako specialista na vyhlazovací proces ve střediscích „eutanazie“, a především proslul jako první velitel vyhlazovacího tábora Bežec, kde vypracoval nejen techniku vyhlazovací metody, aplikovatelnou na Sobibor a Treblinku, ale i stanovy pro organizaci táborového personálu ve všech těchto táborech: „*Wirthovi podřízení, kteří se sami zrovna nemohli chlubit svým humánním přístupem, jej pro jeho krutost nazývali ‚Christian Hrozný‘.*“⁵¹ Podle anglického historika sídlícího v Lublině, Michaela Tregenzy, jenž je považován za předního odborníka na osobu Christiana Wirtha, se jej všichni SS báli ještě předtím, než se stal

⁵⁰ Tamtéž.

⁵¹ SCHELVIS, Jules. *Sobibor. A History of a Nazi Death Camp.* s. 98.

inspektorem Operace Reinhard/t. Wirth často vyhrožoval svým podřízeným z řad německého personálu, že je pošle do koncentračního tábora, nebudou-li vykonávat svoji práci dobře: „*On byl nenormální, fungoval jako bestie. Nekonrolovatelný. Jakmile někdo viděl, že Wirth přichází, šel raději jinam. Ani se s ním nechtěl setkat, protože věděli, co udělá. [...] Co já vám, Wirth poslal do koncentračního tábora během té akce ‚eutanázie‘ dohromady pět osob, mezi nimi jednu ženu, ošetřovatelku.*“⁵² Jedním z takto postižených byl Erwin Keiner, který byl Wirthem nejprve poslán za trest do koncentračního tábora, protože vyzradil tajemství o činnostech souvisejících s programem „eutanázie“. Wirth Keinera nakonec omilostnil, ale v budoucnu počítal s jeho angažovaností během reorganizačních aktivit po přerušení provozu v treblinském táboře smrti, kde byl právě propuštěn jeho první velitel Irmfried Eberl: „*A v Treblince chtěl Wirth udělat úklid. Tolik tisíců mrtvol! A jeden kopec mrtvol, který byl těsně před starými plynovými komorami, nechtěl nikdo uklízet. Podle Suchomela byl čtyři metry vysoký. A pod ním byly exkrementy, moč, krev. [...] A nikdo s tím nechtěl pohnout. A Wirth řekl: ‚Ty, tchoři, musíš! Keiner, udělej to!‘ Židé raději páchali sebevraždu, SS: ‚Dej pokoj!‘ Ani Ukrajinci to nechtěli dělat. A on [...] Keiner byl slabý. A bál se. A Wirth mu řekl: ‚Jestli to neuděláš, víš, co tě čeká! Zpátky do Sachsenhausenu!‘ Sakra a bylo po všem.*“⁵³

Plynové komory v táborech Operace Reinhard/t zabíjely pomocí výfukových plynů produkovaných silnými a mimořádně výkonnými motory. Po počátečních experimentech s jinými alternativami smrtící metody, prováděnými pod Wirthovou kuratelou v počátcích beždeckého provozu, se Wirth nakonec rozhodl pro tento způsob, který považoval za nejúčinnější. Jak ukazuje případ tzv. Gersteinovy mise, jež se uskutečnila do dvou táborů Operace Reinhard/t někdy v srpnu roku 1942, přičemž je nutné podotknout, že přesné stanovení data této mise je vzhledem k jistým okolnostem problematické,⁵⁴ a jejímž záměrem

⁵² CHOCHOLATÝ, Michal. *SS-Sonderkommando Treblinka v první funkční fázi*. s. 109–110.

⁵³ Tamtéž, s. 110.

⁵⁴ Viz více v: WEBB, Chris, CHOCHOLATÝ, Michal. *The Treblinka Death Camp. History, Biographies, Remembrance*. s. 40–41.

mohlo být prověřeno možnosti zavést do smrticích provozů „Wirthových táborů“ cyklon B,⁵⁵ Wirth si smrtící techniku postavenou na výfukových plynech obhájil a ve svých táborech si ji udržel.

Ve všech třech táborech vznikly komory, které byly později v rámci zdokonalování procesu nahrazeny, popř. doplněny novými, konstrukčně vylepšenějšími variantami. V Treblince například existovaly vedle starých plynových komor komory nové, objemnější a výkonnější. V Belžcu zastoupily nové plynové komory staré plynovací zařízení a podobně tomu bylo pravděpodobně i v Sobiboru. O vzhledu původních plynových komor v Belžcu se zachovalo svědectví Stanisława Kozaka: *„Tento barák byl rozdělen trámovou konstrukcí na tři oddělení o šířce 4 metrů a délce 8 metrů. Oddělení byla 2 metry vysoká. Vnitřní stěny baráku byly zhotoveny přibitím prken na rámy, přičemž mezery byly vyplněny pískem. Uvnitř baráku byly stěny pokryty deskami, a podlaha i stěny byly potom pobity zinkovým plechem do výšky 1,10 metru. [...] V severní straně každé sekce byly dveře vysoké 1,80 metru a široké 1,10 metru. Dveře měly gumové těsnění. Všechny dveře se otevíraly ven. Dveře byly velmi masivní, vyrobené ze 7 centimetrů silných prken, a aby nebylo možné vyrazit je zevnitř, byly zajištěny dřevěnou závorou zaklesnutou do dvou železných háků upevněných tam speciálně k tomuto účelu. V každé z místností byly 10 centimetrů nad zemí instalovány vodovodní trubky. V západní stěně každé místnosti se roura rozvětvovala a končila 1 metr nad úroveň podlahy. Ústí bylo otevřené a směřovalo doprostřed místnosti. Roury byly napojené na roury vedoucí podél stěn pod podlahou.“*⁵⁶ Belžecké plynové komory popsal také Karl Schluch, který je měl možnost porovnávat s plynovými komorami v ústavech „eutanzie“: *„Mohu vyprávět, že jsem viděl plynové komory v ústavech eutanazie a že mi ukázali plynové komory v Belzecu... Ty měřily každá okolo 4 x 8 m. Měly přátelský a zářivý vzhled. Nevzpomínám si, zda měly žlutou nebo šedou barvu. Možná, že stěny byly natřeny olejovými barvami. V každém případě byly podlaha*

⁵⁵ ARAD, Jicchak. *Belžec, Sobibor, Treblinka. Vyhlazovací tábory akce Reinhard*. s. 10.

⁵⁶ SCHELVIS, Jules. *Sobibor. A History of a Nazi Death Camp*. s. 97–98.

a část stěn uzpůsobeny tak, aby čištění bylo snadné. Nově příchozí Židé nesměli vytušit, jakému účelu místnost slouží, a měli věřit, že jde o koupelnu. Matně si vzpomínám, že na stropě byly sprchové trysky.“⁵⁷

Původní plynové komory v Sobiboru byly postaveny podle podobných parametrů, jako ty beždecké,⁵⁸ zatímco původní plynové komory v Treblince byly zděné.⁵⁹ Nové treblinské plynové komory pak nepochybně představovaly vrcholné dílo v oblasti konstrukce plynových komor všech táborů Operace Reinhard/t: „Nová stavba [...], na které jsem pracoval, vznikla ve velmi rychlém tempu. Ukázalo se, že je to nových deset komor. Tyto komory byly větší než ty předchozí: 7 x 7 a kolem 50 m². Po dokončení bylo možné natlačit 1000–1200 osob do jedné komory. Systém komor byl chodbový. Po obou stranách chodby se nacházelo po pěti komorách. Každá z komor disponovala dvěma dveřmi. Jedny ze strany chodby, jimiž vcházely oběti, a druhé ze strany tábora, které byly rovnoběžné s těmi prvními a sloužily k vytahování těl. Konstrukce těch i oněch dveří byla stejná jako v předchozích komorách. [K hlavnímu vchodu vedlo] pět širokých betonových schodů, po jejichž stranách byly pečlivě postavené květináče s květinami. Dlouhá chodba. Na štítu střechy ze strany tábora byla sijonská hvězda. Stavba vypadala jako starosvětská svatyně.“⁶⁰

Symbol Davidovy hvězdy nad vchodem do plynových komor je doložen i pro druhou fázi fungování tábora smrti v Bežcu. Kromě Davidovy hvězdy se tu nad vchodem nacházel i nápis Stiftung Hackenholt – „Hackenholtova nadace“,

⁵⁷ ARAD, Jicchak. *Bežec, Sobibor, Treblinka. Vyhlašovaci tábory akce Reinhard*. s. 84.

⁵⁸ SCHELVIS, Jules. *Sobibor. A History of a Nazi Death Camp*. s. 100.

⁵⁹ Srv.: „Stavba postavená ze surových cihel zhruba velikosti stodoly. Jak jsem se později dozvěděl, byly to plynové komory, ve kterých umíral nespočet lidí strašlivou smrtí. Stavba obsahovala tři oddělení přibližně o velikosti normálního obývacího pokoje. Podlaha a polovina stěny byly pokryty červenými dlaždicemi, na kterých nebyla vidět krev, jež na stěnách ulpívala. Ve stropu bylo zabudováno malé okno, neprodyšně uzavřené, které se neotvíralo a přes které se mohl dívat člověk, který řídil plynovací proces. Na stropě byla kromě toho ještě sprcha, skrze kterou však netekla voda. Jelikož bylo v komorách velmi temno, nebylo vidět, že podél stěn vedou roury o průměru asi pěti centimetrů, jimiž proudil plyn – jednalo se o výfukový plyn z dieselového motoru. Do jedné komory bylo vtěsnáno čtyři sta lidí.“ Z výpovědi Elijahu Rosenberga „Das Todeslager Treblinka“, Vídeň, 24. 12. 1947, citováno v: CHOCHOLATÝ, Michal. *SS-Sonderkommando Treblinka v první funkční fázi*. s. 73.

⁶⁰ WIERNIK, Jankiel. *Rok w Treblince*. s. 19.

podle jednoho z hlavních konstruktérů komor Lorenze Hackenholta. V nových bežeckých plynových komorách bylo možné najednou zabít okolo 4000 osob.⁶¹

⁶¹ KUWAŁEK, Robert. *Obóz zagłady w Bełżcu*. s. 17.

3 Vznik speciálních vězeňských komand

Speciální vězeňská komanda, která byla v koncentračních táborech známa jako Sonderkommando⁶² a jež měla za úkol podílet se pod hrozbou smrti a mučení na vlastním vyhlazovacím procesu realizovaným primárně prostřednictvím plynových komor, ve vyhlazovacích táborech známá jako vězeňské družiny se specifickým označením druhu vykonávané práce, neboť vyhlazovací tábory typu Bełżec, Sobibor a Treblinka, ale i Chełmno nad Nerem byly samy o sobě označovány pojmem SS-Sonderkommando s patřičným názvem tábora, popř. podle vedoucího jednotky, což se týkalo Chełmna nad Nerem,⁶³ byla nedílnou a nejdůležitější pracovní silou potřebnou táborovému provozu k odvádění té nejnáročnější práce pod vzhledem fyzickým i psychickým.⁶⁴ Byla to činnost, kterou odmítali vykonávat dokonce i ti nejzapálenější antisemité z řad německého personálu konkrétních táborů.⁶⁵ Od započetí vyhlazovacích akcí bylo jen otázkou času, kdy vznikne nutnost zformovat komanda podílející se na činnostech vyprazdňování plynových komor, přenášení mrtvol do masových hrobů nebo ke kremaci, vytrhávání zlatých zubů zplynovaným mrtvolám a dalších mimořádně náročných úkolech vyžadujících bezprostřední a mnohdy velice intimní kontakt s mrtvými.

⁶² Přestože podle Gideona Greifa byl pojem Sonderkommando v kontextu se zvláštním vězeňským oddílem pracujícím u plynových komor používán pouze v osvětimských strukturách, já jej budu používat pro všechna komanda tohoto druhu pracující v koncentračních táborech, nikoli však v táborech vyhlazovacích, kde byl pojem SS-Sonderkommando označován celý tábor, a proto by jeho použití pouze pro vězeňskou skupinu pracující u plynových komor bylo nekorektní.

⁶³ Srv.: SS-Sonderkommando „Bothmann“. PAWLICKA-NOWAK, Łucja (ed.). *Mówią świadkowie Chełmna*. s. 164, 168, 173.

⁶⁴ Více o pojmu „Sonderkommando“ užívaného pro označení zvláštních vězeňských komand pracujících u plynových komor Osvětimi a o jeho použití pro označení speciální jednotky Paula Blobela, určené k likvidaci stop po hromadných zločinech prostřednictvím masové kremace, stejně jako o tom, že ve vyhlazovacích táborech se pojmu „Sonderkommando“ pro vězeňská komanda pracující u plynových komor nepoužívalo, viz: GREIF, Gideon. *Plakališmy bez łez*. s. 23: „Názvem [Sonderkommando] byli již dříve označováni Blobelovi lidé v Chełmně nad Nerem zaměstnaní u zařízení masového vyhlazování. Vztahovalo se jak na tamní esesmany, kteří se podíleli na akci, tak na vězně, zabývající se zahlazováním stop po zločinu. V Osvětimi se tímto způsobem označovali vězeňské skupiny využívané při těchto pracích. V jiných táborech se skupiny vězňů, využívaných při tomto typu práce nazývali jinak, např. ve vyhlazovacím táboře Treblinka se používalo označení „Leichenträger““. Dále na totéž téma v: CHOCHOLATÝ, Michal. *Plynové komory v KL Lublin ve světle poválečného bádání*. s. 26.

⁶⁵ PATFIELD, Peter. *Himmler. Reichsführer SS*. s. 291.

Členové těchto komand smrti, ve většině složených z Židů, byli zvláště v počátečních obdobích vyhlazovacích operací pravidelně masakrováni, mnohdy po jediném dni práce, jindy v rámci systematických čistek, což byl případ Osvětimi-Březinky, kdy tamní Sonderkommanda postihovaly čistky, po kterých došlo k nahrazení celého komanda novými členy vybranými z transportů.⁶⁶ V případě vyhlazovacího tábora Treblinka byli tamní vězni pracující u plynových komor (přestože zřejmě ne do posledního člena) vybíjeni po každém pracovním dni, jak dokládá svědectví člena tamního německého personálu, rodáka z českého Krumlova, Franze Suchomela.⁶⁷ V jiných případech byla stávající a zapracovaná komanda v období zesíleného přílivu transportů posilována extra skupinami vězňů, pomáhajícími s „odbavením“ transportů, když bylo táborovému personálu jasné, že jádrová skupina vězňů nebude k tomuto úkolu stačit, což lze doložit na příkladu bežeckého tábora smrti.⁶⁸ V chełminském vyhlazovacím táboře pak byli alespoň v počátečním období fungování táborového provozu, v lednu 1942, systematicky likvidováni vězni z nepočetného pohřebního komanda, vybíraní pravidelně na pracovišti před započítáním pracovního dne, aby byli po jeho skončení postříleni nad mrtvými těly, která po celý den vytahovali z pojízdné plynové komory, házeli je na hromadu a posléze je pod taktovkou dohlížejícího esesáka vršili do masového hrobu.⁶⁹

Komanda smrti byla vybíjena i v rámci kolektivních trestů. Po odhaleném plánu útěku, který měl být realizován sobiborským komandem tamních hrobníků-spalovačů vykopáním tunelu, vedoucímu za táborové oplocení, došlo k aplikaci takového trestu. Vzhledem k tomu, že vyhlazovací oblasti a zázemí vězeňských komand pracujících u plynových komor byly striktně separované a mimořádně hlídané, neměli tito vězni jiné východisko, než se pokusit o mnohdy zoufalé a obzvláště náročné podniky, jako byl tento podkop. Hrobníci

⁶⁶ FRIEDLER, Eric, SIEBERTOVÁ, Barbara, KILIAN, Andreas. *Svědkové z továrny na smrt. Historie a svědectví židovského Sonderkommanda v Osvětimi*. s. 82.

⁶⁷ LANZMANN, Claude. *Shoah. The Complete Text of the Acclaimed Holocaust Film by Claude Lanzmann*. s. 45.

⁶⁸ REDER, Rudolf. *Bežec*. s. 62.

⁶⁹ PAWLICKA-NOWAK, Łucja (ed.). *Mówią świadkowie Chełmna*. s. 99.

z vyhlazovacích táborů, jak je možné vězně pracující u plynových komor nazvat obecně, neměli oproti svým spoluvězňům z jiných táborových součástí příležitost utéct ve vlaku expedujícím z tábora vytríděné věci po obětech, nemohli si ke svým denním potravinovým přidělům přilepšit kvalitním jídlem nalezeným při sortování zavazadel, která s sebou přivázely oběti, a tak byl jejich život neobyčejně těžký a sotva se dal srovnávat s postavením vězňů, kteří nebyli nuceni pracovat u plynových komor, masových hrobů a spalovacích rožňů, popř. ve zbrojních závodech či v zemědělství a jiných hospodářstvích, jako tomu bylo v osvětimských táborech.

Členové těchto obávaných vězeňských komand byli mnohdy konfrontováni se strašlivou skutečností, kdy se mezi mrtvými těly zplynovaných setkali s některým ze svých příbuzných. Když byli přinuceni podílet se na této pekelné práci, mnohdy se po prvních okamžicích, zpravidla první večer po příchodu do vězeňských ubikací hrobníků, pokusili spáchat sebevraždu, přičemž mnohým se to podařilo. Oběšenci se v oblastech plynových komor stávali součástí každodenního koloritu života zdejších hrobařů.⁷⁰ Kdyby však odmítli vykonávat jim přidělenou práci, která byla mnohdy během jejich verbování prezentována jako lehká práce hodná odborníků, byl by je jistě stihl osud horší, než byl osud obětí, s nimiž se ve formě mrtvých těl dostávali do každodenního styku. Německý personál si byl až moc dobře vědom možnosti jejich odporu, a tak se uchyloval k těm nejsadističtějším trestům, jež měli dotyčné osoby od případného vzdoru odradit. K dispozici byla hrozba všudypřítomných pecí, do nichž mohl být neposlušný vězeň vhozen a spálen zaživa, stejně jako mohl být shozen do plamenů šlehajících ze spalovacích roštů Treblinky či Sobiboru. Podle jednoho svědectví byli sobiborští hrobníci-spalovači po odhaleném plánu útěku ze sobiborského sektoru s plynovými komorami setnuti sekerami.⁷¹

⁷⁰ WEBB, Chris, CHOCHOLATÝ, Michal. *The Treblinka Death Camp. History, Biographies, Remembrance.* s. 150.

⁷¹ BIALOWITZ, Philip, BIALOWITZ, Joseph. *Bunt w Sobiborze.* s. 138-139.

To byl osud a perspektiva každého vězně pracujícího ve stínu plynových komor. Pro nacisty byla jejich mimořádně krutá perzekuce jedinou zárukou disciplíny a profylaxí kolektivního vzdoru, který hrozil v pekelných podmínkách plynových komor propuknout každým okamžikem, kdyby nebyli jejich katani dostatečně vynalézaví a krutí. Vše bylo pro německý personál táborů s plynovými komorami schůdnější, než hrozba, že jestliže selže donucovací politika, budou muset tuto špinavou a strašlivou práci vykonávat sami.

4 Sonderkommanda v koncentračních táborech

4.1 KL Auschwitz (Osvětim)

Název Sonderkommando je především spojován se zvláštní vězeňskou jednotkou operující u osvětimských plynových komor a krematorií. Jeho historie sahá do kmenového tábora Osvětim, známého také pod označením Osvětim I a to v kontextu s postupně se rozrůstající sítí osvětimských podtáborů, především ve vztahu k mladšímu, ovšem z hlediska likvidačních operací mnohem významnějšímu podtáboru Osvětim II, neboli Osvětim-Březinka, a k táboru s průmyslovými podniky v Monovicích, Osvětim III. Vůbec první pokusy s plynováním v osvětimském táboře se vážou právě ke kmenovému táboru a tamnímu nechvalně proslulému a obávanému Bloku č. 11, kde se uskutečnily první zkoušky plynování lidí za použití cyklonu B a kde zároveň sídlili členové prvních komand pracujících v osvětimském krematoriu se spalovacími pecemi a márnicí konvertovanou na plynovou komoru. Vězni přinucení podílet se na prvních likvidačních operacích prostřednictvím plynové komory, sice sestávali převážně z řad Židů, avšak funkcionářské funkce zde vykonávali někteří Poláci.

Přestože bývalo pravidlem, že vězni patřící do komand smrti nenosili typický pruhovaný vězeňský oděv, a to v žádném z táborů s plynovými komorami, přičemž je nutné zdůraznit, že v čistě vyhlazovacích táborech typu Treblinky nebyl žádný z vězňů oblečen do tohoto oděvu charakteristického a vyhrazeného pro koncentrační tábory, v počátečním období osvětimských plynovacích akcí nosili někteří z vězňů pruhovaný mundúr. Ve vyhlazovacích táborech, kde chodili vězni v civilních šatech, se však striktně dbalo na to, aby byla z takových oděvů odstraněna židovská hvězda. Podle svědectví Filipa Müllera, který se dostal do kontaktu s osvětimským krematoriem už na jaře 1942, zde působilo několik vězňů s Davidovou hvězdou přišitou na vězeňských uniformách.⁷² To, že v pozdějším březinském provozu již nebyli tamní příslušníci Sonderkommanda oděni do klasického koncentračnického oděvu, podporuje

⁷² MÜLLER, Filip. *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers*. s. 12.

následující citace: „*Ve svlékárnách potkaly budoucí oběti podruhé od svého příjezdu na rampu vězně. Tito muži - příslušníci zvláštního komanda – však neměli pruhované obleky, ale civilní oblečení. To byla v Osvětimi zvláštnost. Vězni zvláštního komanda si mohli vybrat z oděvů obětí, co potřebovali. Oděvy pak však bylo nutno označit pruhy červené olejové barvy, aby bylo možné vězně odlišit od normálních civilistů.*“⁷³

Když se v osvětimském kmenovém táboře započalo s plynováním vězňů ve větším měřítku, nejprve se v procesu objevovalo mnoho mezer, které bylo třeba odstranit. Jednou z nich byl fakt, že oběti se ještě na jaře 1942 plynovaly oblečené, a proto do pracovní náplně vězňů zaměstnaných v krematoriu patřilo vysvléct oběti ještě v plynové komoře, než mohly být naloženy na speciální vozíky a převezeny po kolejnicích do retort kremačních pecí.⁷⁴ Teprve v pozdějším období nacisté dostali nápad, že by bylo účelnější posílat lidi do záhuby již nahé. Od té doby povinnost vysvléct oběti po jejich zadušení odpadla. Organizátory vyhlazování k tomuto kroku motivovala taktéž skutečnost, kdy si uvědomili, že jestliže se oběti vysvlečou ještě jako živé, předejde se tím znehodnocení jejich oděvu potrháním a zašpiněním v důsledku smrtelného zápasu v komoře.⁷⁵

Tak jako v ostatních táborech, ve kterých působila vězeňská komanda pracující u plynových komor, i v Osvětimi byla tato skupina izolována od okolního tábora. Filip Müller o tom napsal: „*Nás život v izolaci pokračoval. Nejprve jsme si ani neuvědomili, že jsme především pronikli do tajemství, a proto jsme se dále nemohli stýkat s ostatními vězni ani SS many, kteří nebyli zasvěceni. Proto jsme se nadále neúčastnili sčítání vězňů. Byli jsme vedeni na zvláštním seznamu vězňů, který se vztahoval pouze na číslo naší cely.*“⁷⁶ Když byl Müller v kmenovém táboře, již jako člen budoucího Sonderkommanda, přičemž tento

⁷³ FRIEDLER, Eric, SIEBERTOVÁ, Barbara, KILIAN, Andreas. *Svědkové z továrny na smrt. Historie a svědectví židovského Sonderkommanda v Osvětimi.* s. 124.

⁷⁴ MÜLLER, Filip. *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers.* s. 11–15.

⁷⁵ Tamtéž, s. 31–32.

⁷⁶ Tamtéž, s. 29.

název nebyl v dané době pro skupinu vězňů pracujících u tamní plynové komory prozatím užíván,⁷⁷ záviděl ostatním táborovým vězňům, kteří nepřicházeli do styku se zplynovanými: „*Slunce svítlo na táborovou ulici, po které proudili vězni. Přestože i oni žili za ostnatým drátem, připadali mi volní a já jim záviděl.*“⁷⁸ Jak vyplývá ze vzpomínek bývalého člena březinského Sonderkommanda, Henryka Mandelbauma, ostatní vězni, kteří nepatřili do Soderkommanda, je dokázali rozpoznat po čichu: „*Protože jsme byli ve skutečnosti prosáknutí tím kouřem. Kdo chtěl, vyměnil si oblečení, ale to byl problém, protože pokaždé jej bylo zapotřebí označit podle táborových pravidel. Někteří si brali do lázně kosmetiku. Ale já jsem jí nepoužíval. Jakou vůni překrýt tu spáleninu? Jaká by to musela být vůně? Dokonce kdyby to byl ‚Soir de Paris‘, nezlikvidoval byste ten zápach.*“⁷⁹

Po určitém čase došlo ve strukturách osvětimského komanda pracujícího v krematoriu k jakémusi schizmatu ve vězeňském vedení. „*V létě 1942 působili v osvětimském krematoriu dvě kápa, Mietek, oficiální kápa, a Fišel, který si získal autoritu tím, že byl silný a nebojácný.*“⁸⁰ To souviselo s původními plány na rozdělení pracovních skupin podle jejich uplatnění. Tým, ve kterém pracoval Filip Müller, byl veden židovským vězněm Fišelem, a proto dostal název „*Fišelův tým*“, jak upozornil Müller ve svých vzpomínkách, kdy poprvé postřehl pojmenování jejich skupiny: „*Připraví se Fišelův tým!*“ *Naše pracovní skupina dostala název. [...] Bylo nám nařízeno umisťovat cennosti do speciálního boxu, cizí měnu do jednoho, hodinky do dalšího, zlato a šperky do třetího. Oděv, boty a*

⁷⁷ Srv.: Oficiální název Sonderkommando byl zaveden v září 1942, kdy se začalo s akcí spalování exhumovaných mrtvol v Březince nedaleko tzv. „bunkru I“. GREIF, Gideon. *Plakališmy bez łez*. s. 23. První zkoušky s kremací v Březince jsou však časnějšího data. Nicméně tehdy neměl ještě žádný člen posádky koncentračního tábora Osvětim zkušenosti s konstrukcí spalovacích roštů, protože neexistovaly žádné instrukce, podle kterých by se mohli řídit. První fázi fungování spalovacích roštů v Březince proto provázely nepříjemnosti, kvůli kterým trvala samotná kremace dlouho a potřeba dřeva byla příliš vysoká. Proto se Höss nakonec rozhodl podstoupit zaškolovací služební cestu do Chełmna nad Nerem. SETKIEWICZ, Piotr. *Głosy pamięci 6. Krematoria i komory gazowe Auschwitz*. s. 15.

⁷⁸ MÜLLER, Filip. *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers*. s. 23.

⁷⁹ BARTOSIK, Igor, WILLMA, Adam. *Ja z krematorium Auschwitz. Rozmowa z Henrykiem Mandelbaumem byłym więźniem członkiem Sonderkommando w KL Auschwitz*. s. 48.

⁸⁰ MÜLLER, Filip. *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers*. s. 41.

*spodní prádlo byly vytríděny na speciální hromady.*⁸¹ Zabývání se těmito činnostmi, jež byly v čistě vyhlazovacích táborech výhradní doménou vězňů pracujících v ostře separované táborové podčásti mimo „vliv“ plynových komor, bylo typické pro osvětimskou vyhlazovací strukturu zaklíněnou do koncentračnického prostředí. Tento vztah dodával další opodstatnění nazírat na Osvětim jako na kombinovaný (smíšený) tábor. Bylo zde možné vysledovat jakousi vězeňskou tripartitu, která byla po vzoru čistě vyhlazovacích táborů, i když s některými procedurálními výjimkami, nabourána či modifikována teprve v březinském provozu. V Osvětimi tak ve své době existovali jak vězni, kteří byli běžnými vězni koncentračního tábora a kterým Müller záviděl jejich „svobodu“, tak vězni představující budoucí Sonderkommando, kteří však byli v rámci zavádění osvětimského provozu nejprve rozděleni do dalších podskupin, jež spolu neměly v rámci co možná nejvyššího utajení detailů vyhlazovacího provozu přicházet do styku: *„Vězni, kteří byli přinuceni podílet se na přípravách vyhlazování Židů, tak jako na likvidaci všech stop po zločinu, byli rozděleni do dvou skupin. Došlo k tomu z důvodů prevence úniku informací, díky němuž bychom získali detailní znalosti o vyhlazovacích metodách. Vězni z druhé pracovní skupiny, kremační topiči, se [na pracovišti] objevili až po tom, co jsme vymetli a důkladně vyčistili plac. V momentě jejich příchodu byla plynová komora vyvětraná a zplynovaní v leželi tak, jakoby právě spadli nazí z nebe. [...]* Přesto esesmani pochopili, že před námi nic neutají. Naše dvě skupiny proto byly spojeny a staly se kremační pracovní četou s Mietkem,⁸² politickým vězněm z Polska, jako kápem.“⁸³ Původní záměry táborového vedení na důkladné oddělení jednotlivých čet v kremačním komandu se tedy nakonec neosvědčily.

Dalším rozdílem mezi vězni pracujícími u plynových komor čistě vyhlazovacích táborů a vězni březinského Sonderkommanda byl fakt, že členové březinského Sonderkommanda se dostávali do kontaktu s ještě živými lidmi: *„Ve*

⁸¹ Tamtéž, s. 34.

⁸² Oproti ostatním vězňům bydlel Mietek se dvěma polskými spolupracovníky z krematoria nikoli v Bloku 11, ale v Bloku 15, přímo mezi táborovou honorací. Tamtéž, s. 44.

⁸³ Tamtéž, s. 39–40.

vysvlékárně vězni Sonderkommanda potkávali nově příchozí, kteří byli během selekce na rampě vybráni esesmany na smrt. To bylo jediné místo, ve kterém se vězni z tohoto komanda dostávali do styku s ještě živými lidmi a trvalo to ne déle než dvacet minut. Později se zabývali čistě už jen mrtvolami.“⁸⁴ Vězni Bełtzu, Sobiboru a Treblinky pracující u plynových komor neměli ani těchto „dvacet minut“ možnosti, vidět se s živými. Snad jen s výjimkou méně osobního a vzdáleného kontaktu, kdy byly již nahé oběti pýchovány do plynových komor.

Takto vnímali členové osvětimského Sonderkommanda, kteří třídili a přebírali věci zanechané po obětech na oploceném shromažďovacím placu před budovou krematoria, smrtící proceduru, během které si poprvé jasně uvědomili, že dochází k hromadnému a systematickému plynování lidí: *„Několik esesmanů opouštělo budovu a poslední z nich zavřel vchodové dveře zvenčí. Po dlouhou dobu se zpoza dveří ozývalo vzrůstající kašlán, vřestění a křiky o pomoc. Nebyl jsem schopen vydat ze sebe jediné slovo. Křiky byly přehlušovány kopáním a boucháním na dveře, které prostupovalo naříkání a pláč. Po nějakém čase hluk zeslábl, křiky ustaly. Pouze tu a tam se ozvalo zasténání, lomoz, nebo zvuk tlumeného kopání na dveře. Ale i to brzy ustalo a po náhlém tichu každého z nás opanovala hrůza z této strašlivé hromadné vraždy. Jakmile vše uvnitř krematoria utichlo, Unterscharführer Teuer, následován Starkem, se objevil na ploché střeše. Oba měli plynové masky zavěšené na krku. Položili dolů oválné boxy, které připomínaly konzervy s jídlem. Každá z nich měla nálepkou s umrlčí lebkou a nápisem Jed!“*⁸⁵

V Březince se zatím paralelně formovala vlastní skupina představující zárodek budoucího Sonderkommanda, jejíž práce se od osvětimského kremačního komanda v tomto období lišila především tím, že zplynované mrtvolky pocházející ze selských domků, konvertovaných na provizorní plynové komory, byly pohřbívány do masových hrobů, nikoli zpopelňovány. Negativa hovořící

⁸⁴ GREIF, Gideon. *Plakališmy bez lez.* s. 29.

⁸⁵ MÜLLER, Filip. *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers.* s. 33–34.

v neprospěch pokračování v likvidaci plynem v mateřském táboře v rámci osvětimských struktur a převážením názoru, že by tato akce měla být přenesena na území Březinky, byla ta, že tamní krematorium s plynovou komorou se nacházelo v přílišné blízkosti k vězeňským barákům, administrativní kanceláři, cesty z Osvětimi do Brzeszczy, po které se pohybovalo příliš mnoho civilistů, a tedy potenciálních svědků zločinu, a dále, že oblast měla omezenou a tím pro budoucí expanzi se nehodící plochu, přičemž v samotné komoře bylo možné vyhladit najednou jen několik set vězňů.⁸⁶

Jakmile se začalo s přípravou čtyř velkých březinských krematorií, byl to signál k systematickému zaškolení odborné pracovní vězeňské síly, jež v nich měla tvořit klíčový personál: „*Osvětimské krematorium [...] během prvních měsíců roku 1943 sloužilo současně jako výcvikové centrum pro nový tým topičů. Měli být zaměstnáni v birkenauských⁸⁷ krematoriích, která tehdy vznikala. Okolo dvaceti židovských a tří polských vězňů bylo zasvěcováno do povinností kremačních pracovníků kápem Mietkem.*“⁸⁸ K březinskému týmu se nakonec připojili i veteráni z osvětimského krematoria. Po transferu kremačních pracovníků z mateřského tábora v Osvětimi do Březinky byla tato skupina ubytována v tamním podtáboře BIId v Bloku 13. Jejich barák byl 40 metrů dlouhý a deset metrů široký a v podstatě se nelišil od okolních dřevěných baráků, které vycházely z projektů polních koňských stájí. Blok 13, ve kterém mělo bydlet Sonderkommando přemístěné z osvětimského kmenového tábora, však byl oproti ostatním vězeňským ubikacím obestoupen zdí. Vchod v této zdi byl prakticky vždy uzavřen a hlídán mladým a silným vězněm ozbrojeným dřevěnou pálkou. „*Bylo jeho starostí, aby nikdo zvenčí nepřišel s vězni žijícími zde, kteří byli nositeli tajemství, do styku.*“⁸⁹ Podle Filipa Müllera byl však březinský vězeňský blok určený pro Sonderkommando v porovnání s Blokem 11 v mateřském táboře v Osvětimi, který nazval černou dírou, snesitelnější, a to

⁸⁶ SETKIEWICZ, Piotr. *Głosy pamięci 6. Krematoria i komory gazowe Auschwitz.* s. 12.

⁸⁷ Birkenau je německý ekvivalent k názvu Březinka.

⁸⁸ MÜLLER, Filip. *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers.* s. 50.

⁸⁹ Tamtéž, s. 52.

přesto, že byl izolován od zbytku tábora. „*Tady jsem se alespoň mohl nadechnout čerstvého vzduchu na place, jít do umývárny, jestliže jsem se chtěl vykoupat, a mluvit se svými spoluvězni.*“⁹⁰ Původně však bydlelo březinské Sonderkommando v táborovém úseku Bib, který byl od roku 1943 ženským táborem.⁹¹

Jelikož však v osvětimských Sonderkommandech působili i nežidovští vězni, což byl další rozdíl oproti typologicky obdobným komandům z čistě vyhlazovacích táborů, členové této vězeňské skupiny byli, „*jak už bylo obvyklé u personálu starého krematoria – odděleni od židovských. SS neumístily tyto muže do bloku 13, ale do bloku 2. Tento takzvaný ‚blok prominentů nebyl izolovaný, mimo pracovní dobu se vězni mohli volně pohybovat po táboře. Na bloku 2 žili mimo jiné polští kápové zvláštního komanda Mieczysław Mietek Morawa, Wacław Lipka a Józef Ilczuk. Vrchní kápo August Brück žil - podle výpovědi Henryka Taubera – v bloku vyhrazeném říšskoněmeckým vězňům.*“⁹² August Brück se stal generálním kápem březinského Sonderkommanda a vedl skupinu čítající takřka dvě stě členů. Ti byli rozděleni do čtyř podskupin, z nichž každá byla určena pro jedno ze čtyř březinských krematorií. Existovala také pátá skupina, známá jako demoliční tým, která měla za úkol odstranit všechny zbývající stopy po kremačních jámách u bunkrů.⁹³ Část vězňů, která pracovala v březinských krematoriích I a II, tedy v krematoriích s podzemní plynovou komorou, byla později ubytována přímo v podkroví těchto krematorií.⁹⁴

Jedním z důležitých rozdílů v pracovním nasazení komand smrti z Osvětimi-Březinky a komand smrti z čistě vyhlazovacích táborů, byla skutečnost, že po zavedení březinského provozu v nových krematoriích, jenž v mnohém připomínal provoz jakékoli jiné továrny, došlo k aplikaci směnného

⁹⁰ Tamtéž, s. 53.

⁹¹ SETKIEWICZ, Piotr. *Głosy pamięci 6. Krematoria i komory gazowe Auschwitz.* s. 24–25.

⁹² FRIEDLER, Eric, SIEBERTOVÁ, Barbara, KILIAN, Andreas. *Svědkové z továrny na smrt. Historie a svědectví židovského Sonderkommanda v Osvětimi.* s. 115.

⁹³ MÜLLER, Filip. *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers.* s. 57.

⁹⁴ BARTOSIK, Igor, WILLMA, Adam. *Ja z krematorium Auschwitz. Rozmowa z Henrykiem Mandelbaumem byłym więźniem członkiem Sonderkommando v KL Auschwitz.* s. 49.

pracovního modelu: „Práce v krematoriu byla prováděna na dvě dvanáctihodinové směny.“⁹⁵ Gideon Greif napsal, že Osvětim-Březinka se v oblasti vyhlazovacího „oddělení“ lišila od „normální“ továrny ve dvou důležitých aspektech: „Surovinu představovali živí lidé a výsledným výrobkem byl popel, lidský popel. Členové Sonderkommanda, jakožto pracovní síla v tomto místě záhuby, byli nucenými pracovníky v továrně na smrt, což nemělo historický precedens v celých lidských dějinách a stali se nejtragičtějšími postavami a nejnešťastnějšími lidmi v historii Šoa. [...] Vězni Sonderkommanda pracovali obvykle na dvě směny, denní a noční. Záleželo to především na počtu lidí určených k zplynování, kteří přijížděli v každém transportu.“⁹⁶

Osvětimské plynové komory mají taktéž velký význam z toho hlediska, že nesloužily pouze k vyhlazování Židů, ale i cikánů, Poláků, Rusů a představitelů jiných národností, jak připomněla viceředitelka Państwowe Muzeum w Oświęcimiu-Brzezince, paní Krystyna Oleksy.⁹⁷ V treblinských, ale i chełmińských plynových komorách hynuli taktéž cikáni či Poláci, avšak v Osvětimi byl tento trend mnohem četnější a charakterizoval „multikulturní“ kritérium ve výběru obětí pro tamní plynové komory, což byla situace, kterou podporoval mnohonárodnostní substrát vězňů koncentračního tábora, jenž nebyl původně zamýšlen jako čistě vyhlazovací tábor pro konkrétní etnikum. Pro srovnání: vznik Treblinky motivoval primárně fakt založení instituce, která měla posloužit k vyčištění varšavského ghetta, obývaného Židy. Perspektiva využití hospodářského potenciálu zdejších vězňů přitom nebyla zohledněna. To je opět skutečnost, jež činí jasnější dělicí čáru mezi typologicky odlišnými tábory typu Osvětim-Březinka a Treblinka.

⁹⁵ Z výpovědi Felikse Rosenthala, citované v: SETKIEWICZ, Piotr. *Głosy pamięci 6. Krematoria i komory gazowe Auschwitz*. s. 55.

⁹⁶ GREIF, Gideon. *Plakaliśmy bez łez*. s. 28.

⁹⁷ SETKIEWICZ, Piotr. *Głosy pamięci 6. Krematoria i komory gazowe Auschwitz*. s. 5.

4.2 KL Lublin (Majdanek)

O vězeňském komandu, jež působilo u majdanských plynových komor, je toho známo poměrně málo a informace, které by mohly vypovídat o jeho působení, struktuře, charakteru a specifických práce, se zpravidla omezují na kusé vylíčení událostí spojených s vlastním vyhlazovacím procesem v tamních komorách. Tohoto problému si byl vědom již Michal Chocholatý, který se v rámci své bakalářské práce podrobně věnoval otázce majdanských plynových komor. Hlubší vhled do struktur tamního Sonderkommanda však v rámci svého výzkumu nenabídl. Odvolal se na výpověď jednoho z členů majdanského Sonderkommanda, Zygmunta Godlewského, kterou navíc označil za „unikátní svědectví“. Očitý svědek v ní líčí, že mrtvoly po otevření plynové komory vypadaly strašlivě. Godlewski, který měl komoru vyprázdnit, popsal, že uvnitř stály nahé oběti s propletenýma rukama. Zmínil také, že po otevření dveří z komory stále unikal plyn. Některé informace, které podkrývají prostředí majdanského Sonderkommanda, v tomto případě známého spíše pod označením „Bad und Gaskammer“ komando, se různými kanály dostávaly vězňům z jiných táborových úseků.⁹⁸

Centrem majdanského plynování byl tzv. bunkr. Jednalo se o cihlovou, pouze zčásti omítnutou stavbu vycházející z projektu desinfekčního zařízení používaného v koncentračním táboře Dachau. V Majdanku však byly do projektu promítnuty zásadní změny, které jej přetvořily v zařízení, jež bylo možné použít pro fyzickou likvidaci obětí prostřednictvím plynu.⁹⁹ Nejcenější svědectví, jež přibližuje prostředí majdanských plynových komor, poskytl bývalý lázeňský kápo Georg Gröner, který pracoval v baráku v bezprostředním sousedství oblasti s plynovými komorami. Dalšími zdroji jsou výpovědi Lämerhirta a Ettricha, kteří se stali očitými svědky majdanského plynování, aniž by však zacházeli do přílišných podrobností, na jejichž základě by bylo možné rekonstruovat podmínky panující v majdanském komandu vězňů pracujících u

⁹⁸ CHOCHOLATÝ, Michal. *Plynové komory v KL Lublin ve světle poválečného bádání*. s. 27.

⁹⁹ Tamtéž, s. 46.

plynových komor.¹⁰⁰ Jinak se v tomto informačním kontextu jeví situace komanda operujícího v táborovém krematoriu, které však bylo separováno od oblasti s plynovými komorami. Je také nutné zdůraznit, že na Majdanku existovala krematoria dvě, jedno staré a druhé nové. Ačkoli se v původních hlášeníích o stavu plynových komor na Majdanku uvádělo, že v tzv. novém krematoriu za V. věžeňským polem se nacházela plynová komora, tato hypotéza byla brzy zavržena, jak dokládá názor ředitele Państwowe Muezeum na Majdanku, Thomasze Kranze, který řekl, že členové polsko-sovětské komise, kteří prováděli prvotní vyšetřování na území osvobozeného tábora, se nejvýrazněji „odvrátili od prvotních závěrů týkajících se plynové komory v tzv. novém krematoriu. Bylo takřka celkově spálené a neví se tedy, odkud pochází informace, že v tomto baráku existovala komora.“¹⁰¹

Působnost Sonderkommanda pracujícího v majdanském starém krematoriu byla relativně podrobně popsána ve svědectvích Paula Trutzela, Willyho Ernesta Gradiniho či Lorze Waltera, nicméně vzhledem k faktu, že v případě Majdanku nic nenasvědčuje tomu, že by komanda operující v oblasti majdanských krematorií byla zapojena do bezprostředních činností u plynových komor, nebude se jimi tato práce dále zabývat.

4.3 KL Mauthausen, KL Stutthof a FKL Ravensbrück

Problematika plynových komor v koncentračních táborech je úzce spojena s programem „eutanazie“, resp. programem „14 f 13“, jak bylo popsáno výše. V koncentračních táborech, nacházejících se na území staré říše a přiřčených teritoriích, vznikaly plynové komory spíše jako podpůrný prostředek táborového provozu, aniž by primárně představovaly likvidační prostředek podílející se na realizaci hromadného a na průmyslové úrovni prováděného plynování vysídlenců, tak jako tomu bylo v táborech formátu Bežcu, Sobiboru, Treblinky, ale i Osvětimi-Březinky. Skutečnost vzniku plynových komor v čistě

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 29, 42–43.

¹⁰¹ MURAWSKA-GRYŃ, Zofia (ed.). *Zeszyty Majdanka XXII*. s. 24, pozn. 60, citováno v: CHOCHOLATÝ, Michal. *Plynové komory v KL Lublin ve světle poválečného bádání*. s. 69.

koncentračních táborech spíše souvisela se snahou táborového vedení o získání snadného a ozkoušeného prostředku, jak se zbavit neproduktivní vězeňské síly v rámci soběstačnosti vlastního tábora, popř. v rámci autonomie táborového komplexu sestávajícího z mnoha podtáborů. Přestože mnohé notoricky známé koncentrační tábory, jako např. Mauthausen, ženský koncentrační tábor Ravensbrück či koncentrační tábor Stutthof plynové komory vlastnily, otázkou zůstává, do jaké míry byly využívány a zdali byly adaptovatelné na podmínky stávajících táborových struktur. V literatuře o koncentračním táboře Mauthausen, kde je v tamním památníku dodnes k vidění zachovalá plynová komora, jež sloužila k likvidaci vězňů, jsou v souvislosti se zdejším plynováním upřednostňovány zmínky o jednom ze šesti klíčových středisek „eutanzie“, které se nacházelo nedaleko tohoto tábora, a jehož „dodavatelem“ byl právě Mauthausen. Místy to vytváří dojem, jakoby ve vlastním mateřském táboře Mauthausen ani žádná plynová komora nebyla, ačkoli to je mylný předpoklad, a že se všechny exekuce mauthausenských vězňů prostřednictvím plynu odbývaly v Hartheimu.¹⁰² Informační tabule, kterou mohl návštěvník nalézt v Mauthausenu ještě v listopadu 2007, přesto vysvětluje, že v tamní plynové komoře, ve které se návštěvník ocitl a jejíž dveře zdobí pozorovací průhled se značkou výrobce „Chema. Olomouc-Lutin“, a již uvádí výmluvný nápis „Der Tod in der Gaskammer“ (Smrt v plynové komoře), zcela zřetelně odkazuje k využívání této táborové komory k likvidaci vězňů prostřednictvím plynu cyklon B, jehož ilustrační fotografie doprovází ceduli popisující okolnosti provázející zabíjení v mauthausenské plynové komoře. V textu této informační cedule v interiéru plynové komory mimo jiné stojí: *„Na jaře 1942 vznikla tato plynová komora, zařízená jako umývárna. Do roku 1945 byly v této místnosti zabity tisíce lidí, kteří byli na základě nacionálně socialistických nařízení, popř. z rozhodnutí příslušných SS míst z táborové správy určeni k vyhlazení.“*¹⁰³ A přestože je vlastní plynování v Mauthausenu, jak bylo nastíněno výše, v literatuře

¹⁰² BERDYCH, Václav. *Mauthausen*. s. 88–90.

¹⁰³ Z informační cedule památníku KZ Mauthausen, listopad 2007.

zastiňováno aktivitami spojenými se středisky „eutanazie“ či „14 f 13“, lze objevit informace související přímo s plynováním v Mauthausenu.

I když tento koncentrační tábor nechvalně proslul krutostí svého režimu a smrtíci podmínkami připravenými jeho vězňům, přičemž jej lze zařadit mezi nejtvrdší ze všech koncentračních táborů, je zamyšlení hodné, zdali i v tamní plynové komoře panovaly natolik kruté podmínky, ke kterým odkazuje následující citace, v níž je uvedeno, že zlaté zuby, jedna ze základních komodit, kterou organizátoři táborových exterminačních provozů shromažďovali s obzvláštním zájmem, byla získávána způsobem, jak je popsáno dále: *„Těm, kteří byli v KLM¹⁰⁴ určeni k zaplynování, prohlédl zubař chrup. Zlaté zuby vytrhali v předsíni plynové komory všem vězňům-mužům, kteří teprve pak byli posláni na smrt. Ženám trhali zlaté zuby až po exekuci. Plynová komora měla dvoje dveře. Jedněmi vzduchotěsnými dveřmi se vstupovalo do místnosti, maskované jako koupelna. V těchto dveřích bylo okénko, kterým esesáci pozorovali postup umírání v místnosti, druhými dveřmi byly mrtvoly vynášeny do krematoria. Oboje dveře byly poškrábány a potřísněny krví umírajících.“¹⁰⁵*

Pramenná základna, na jejímž základě by bylo možné analyzovat vězeňské komando operující u mauthausenské plynové komory, je vzhledem k výše popsaným skutečnostem, velmi úzká, a proto je možné si udělat jen obecnou představu o způsobech práce a podmínkách, které v tomto komandu panovaly. Podobný problém se týká i následujícího koncentračního tábora Stutthof.

V koncentračním táboře Stutthof, nacházejícím se nedaleko dnešního polského Gdaňsku, taktéž existovala plynová komora, jež však byla mladšího data než ta mauthausenská: *„Plynová komora v KL Stutthof byla postavena roku*

¹⁰⁴ Běžná českojazyčná i polskojazyčná, stejně jako dobová německojazyčná zkratka pro koncentrační tábor Mauthausen: „KL“ je akronymem „koncentračního tábora“, „M“ je počáteční písmeno příslušného koncentračního tábora, v tomto případě Mauthausenu.

¹⁰⁵ BERDYCH, Václav. *Mauthausen*. s. 136.

1943 a zpočátku sloužila k desinfekci oděvu. Je těžké určit, kdy začala být používána k usmrcování lidí. Prozatímní literatura na téma Stutthofu předpokládá, že první zplynovanou skupinou byli ruští invalidé přivezení ze zajateckého tábora v Černém, a stalo se tak ke konci června 1944. [...] Jakožto fyzicky neplnohodnotní neměli pro táborové vedení žádnou ekonomickou cenu, a proto byli předem odsouzeni k vyhlazení zplynováním, a to v souladu se stanovami akce ‚14 f 13‘.¹⁰⁶ Kápem tamního krematoria, které však nesdílelo s plynovou komorou stejnou budovu, přičemž je nutné podotknout, že stutthofská plynová komora byla osamocenou cihlovou stavbou, která dodnes budí při návštěvě tamního památníku údiv svou „výstředností“, byl Wilhelm Patsch a jeho pomocníkem Franciszek Knitter.¹⁰⁷ Plynování v této komoře nabývalo během fungování tábora „na intenzitě ve chvíli příchodu židovských vězňů v roce 1944. Podle výpovědi bývalého SS-mana Hanse Racha trvalo plynování Židovek od července do listopadu 1944. [...] Židovky, určené ke zplynování, byly vybírány během mnohahodinových apelů. Tyto selekce prováděli bloková s SS-many, nejčastěji s Ewaldem Fothem, Otto Knottem a Otto Hauptem, někdy se jich účastnil táborový lékař Otto Heidl a také Teodor Meyer a Arno Chemnitz. K záhubě byly vybírány především těhotné ženy, matky s dětmi a nemocní se starci, přičemž kritériem zdraví byl stav nohou. Z toho důvodu byly pořádány závody mezi Židovkami. Ty, které nemohly běžet, byly naloženy na vůz a odvezeny do plynové komory. Po jejím zaplnění a zavření Otto Knott, speciálně k tomu vyškolený v Oranienburgu¹⁰⁸ a na Majdanku, vešel na střechu a tam speciálním otvorem vysypal dovnitř komory plyn ‚cyklon B‘. Kromě něho se na tom podíleli taktéž SS-Unterscharführer Hans Rach a Ewald Foth. Zpočátku šly ženy, děti a starci, kteří nevěděli, co je čeká, klidně, později, jakmile se táborem rychle roznesly zprávy, když věděli, co je čeká, pokoušely se 25-30 členné skupiny vedené do komory stavět na odpor, přičemž se přistoupilo k násilnému přinucení

¹⁰⁶ MICHALAK, Wanda, SZAFRAŃSKA, Elzbieta (ed.). *Stutthof. Hitlerowski obóz koncentracyjny*. s. 272.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 272–273 .

¹⁰⁸ V Oranienburgu sídlil inspektorát koncentračních táborů a původní koncentrační tábor, který zde vznikl s počátkem nástupu nacistů k moci, a brzy byl zastíněn a nahrazen moderním a rozlohou mnohem větším koncentračním táborem, jenž vstoupil ve známost jako Sachsenhausen.

ke vstupu. V souvislosti se ztíženou situací na konci října nebo počátkem listopadu 1944 bylo plynování v plynové komoře přerušeno, a aby byly oběti oklamány, byly k plynovacím účelům konvertovány dva vagony úzkokolejky. V židovském táboře bylo ohlášeno, že se hledají ženy, které dovedou dobře zašít punčochy a plést. Vybrané Židovky, především starší, kterým byly dány jehly a pletací jehlice (vzniklo tzv. *Strumpfstopfkommando*) byly zavedeny za oplocení a informovány, že na pracoviště je odveze vlak. Ženy, oklamané SS-many oblečenými do železničních uniforem, a přesvědčené, že jedou na práci, vešly do vagonu. Po obkružení trasy kolem tábora se souprava vrátila se zplynovanými Židovkami ke krematoriu. V listopadu 1944 plynovací akce přestala.¹⁰⁹

Plynová komora se v posledním roce své několikaleté existence¹¹⁰ objevila i v ženském koncentračním táboře Ravensbrück. Pro tamní vězeňkyně, přivyklé mnohým útrapám, které musely každodenně snášet, představovalo zavedení plynové komory šok a dosud nevídanou hrozbu: „*Tušily jsme, že i u nás začala fungovat plynová komora. Trvalo několik dnů, než se provoz v plynové komoře zaběhl. [...] K zřízení Jugenlageru jako přestupní stanice mezi velkým táborem a plynovou komorou vedla vedoucí tábora ta okolnost, že se při této dosud nevyzkoušené ‚zvláštní akci‘, konané v době pro ně vojensky velmi již kritické, obávali možných komplikací.*“¹¹¹ Táborové vedení zřízením plynové komory zřejmě reagovalo na tenčící se možnosti likvidace ravenbrückých vězeňkyň na jiných místech, stejně jako na fakt, že je jedním z posledních fungujících táborů, ležících v dostatečné vzdálenosti západním směrem od postupující východní fronty, která v lednu 1945 osvobodila Osvětim, ještě dříve, v červenci 1944 Majdanek, přičemž tábory Operace Reinhard/t již nefungovaly, a vyhlazovací tábor Chełmno zažil svůj epilog v lednu 1945.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 273–274.

¹¹⁰ FKL Ravensbrück fungoval od roku 1939 do roku 1945.

¹¹¹ HÁJKOVÁ, Dagmar (et al.). *Ravensbrück*. s. 115.

Ravensbrücké vězeňkyně brzy zjistily, k čemu vedly události z ledna 1945, kdy začaly být podnikány kroky ke zřízení likvidační komory, projevující se podezřelými aktivitami ze strany táborové správy. Do tábora přišly osoby zasvěcené do tajných operací na Východě: „*O existenci plynové komory nebylo již pochyb; neměly jsme však tušení, kde se tento dům hrůzy nachází a jak vypadá. Dosud jsme věděly jen to, že k jeho provozu bylo zapotřebí 50 příkrývek, které si v našem skladu vyzvedla vedoucí kolony 30 cikánek a o jejichž určení naše dozorkyně příliš podezřele mlčela.*¹¹² *Mlčela však i vedoucí kolony. Brzy se nám však podařilo náhodou plynovou komoru objevit. [...] jednoho dne jsme šly do baráku, který ležel vzdálen jen několik metrů od krematoria, abychom vyzvedly pro prádelnu mýdlový prášek. Tam jsme zjistily, že náš sklad byl bez našeho vědomí a bez naší pomoci (což bylo neobvyklé) v polovině přepažen a veškerý materiál uložen v jedné části. Místnost byla naplněna nasládlým pachem, po kterém nás prudce rozbolela hlava. Nebylo pochyb: zde, v druhé polovině tohoto nenápadného baráku, byla umístěna strašná komora, kde denně hynuly stovky lidí. [...] Zvenku se na baráku nic nezměnilo, pouze stěna, která vedla do dvora, byla seřízena na odklápění. Vnitřní zařízení komory prováděli sami SS.*“¹¹³

Ravensbrücká plynová komora měla silné dvojité dveře s okénkovým průzorem. Před ní se prostíral malý dvorek oplocený dřevěným plotem ze širokých fošen. Naproti plynové komoře, jež tvořila polovinu přepaženého skladiště, stálo táborové krematorium. Mužské Sonderkommando vyhazovalo mrtvolky z komory na dvorek, odkud putovaly do zmíněného krematoria.¹¹⁴ S příslušníky mužského Sonderkommanda, které obsluhovalo zdejší komoru, se dostal do styku Čech Emanuel Kolařík z Roudnice nad Labem, který byl vězněm sousedního mužského tábora. Uvedl, že „*ženy se zdráhaly do komory vstoupit, křičely a plakaly. Byly proto dovnitř brutálně vhaněny násilím. Také odmítaly samy se svlékat. Po 20 minutách působení plynu odklopili stěnu baráku do dvora*

¹¹² Tyto příkrývky zřejmě sloužily jako manipulační prostředek při vyprazdňování plynové komory.

¹¹³ Tamtéž, s. 116, 121.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 116–117, 121.

a mužští vězňové tahali mrtvolý háky ven. Mnohé ženy měly vyrvané vlasy, okousané prsty, byly do sebe navzájem zaklesnuté, což svědčilo o předsmrtných bolestech. Muži skládali mrtvé na sebe jako polena k pecím krematoria. Do jedné pece se vešlo až 5 mrtvol.“¹¹⁵ Schutzhaftlagerführer (vedoucí tábora ochranné vazby a fakticky nejvyšší autorita v táborové části s vězeňskými ubikacemi) Schwarzhuber¹¹⁶ byl přítomen jednomu takovému plynování, kdy bylo do komory natěsnáno sto padesát žen. Hauptscharführer Moll¹¹⁷ nařídil ženám, aby se vysvlékly z důvodu odvšivení, načež byly zavedeny do plynové komory. Poté za nimi zabouchli dveře. *„Nějaký muž, vězeň, vylezl na střechu, a vhodil otvorem do místnosti nádobu, která obsahovala plyn, a otvor ihned zavřel. Zevnitř bylo slyšet sténání a nařikání. Po dvou třech minutách bylo ticho. Nemohu říci, zda ženy byly již mrtvé anebo jen v bezvědomí, protože jsem nebyl přítomen, když plynovou komoru vyprazdňovali.*“¹¹⁸

S plynováním se v Ravensbrücku přestalo 30. března 1945: *„Na Bílou sobotu, těsně před polednem, přišla do našeho skladu neočekávaně nám již známá kolona cikánek a k našemu překvapení přinášela – 50 příkrývek! Vedoucí kolony se významně a radostně usmívala, ale mlčela. Slova však nebylo zapotřebí, pochopily jsme, že plynová komora byla zrušena.*“¹¹⁹ Podle některých žen, které pracovaly v blízkosti krematoria, se několikačlenné mužské komando podílelo na demontáži plynové komory. Konkrétně viděly, jak muži z komory vytrhávali nějaké roury a zbavovali ji těsnění.¹²⁰

Plynové komory se nacházely i v dalších koncentračních táborech. Případ Dachau a jeho komory, používané spíše k experimentům s bojovými plyny již byl stručně popsán. Dosud však nebyl zmíněn koncentrační tábor v dnešní

¹¹⁵ Tamtéž, s. 117.

¹¹⁶ Johann Schwarzhuber: původně byl Lagerführerem mužské části tábora v Březince. PIPER, Franciszek, ŚWIEBOCKA, Teresa (ed.). *Auschwitz. Nazistowski obóz śmierci*. s. 44.

¹¹⁷ Moll měl s Březinkou také zkušenosti. Pracoval u tamních plynových komor a krematorií. BARTOSIK, Igor, WILLMA, Adam. *Ja z krematorium Auschwitz. Rozmowa z Henrykiem Mandelbaumem byłym więźniem członkiem Sonderkommando v KL Auschwitz*. s. 54.

¹¹⁸ HÁJKOVÁ, Dagmar (et al.). *Ravensbrück*. s. 117.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 120–121.

¹²⁰ Tamtéž.

Francii, Natzweiler, v době nacistického záboru území známý jako Struthof. Zdejší plynová komora se nacházela ve zděném domu se skosenou střechou. Vzdálena mimo perimetr bývalého koncentračního tábora, je dodnes k vidění návštěvníkům současného památníku. Na informační ceduli zavěšené vedle vchodu do bíle omítnutého domu je napsáno, že: *„Plynová komora ve Struthofu vznikla mezi 3. a 12. srpnem 1943. Nachází se 500 metrů mimo tábor. Před válkou sloužila jako taneční sál. Plynová komora měřila 3,60 m na 2,40 m a vysoká byla 2,60 metru. Byla obložena vzduchotěsnou kameninou: závora a zašroubované, prosklené silné dveře činily místnost vzduchotěsnou. Ventilátor odváděl z komory plyn a k odtoku vody sloužila mřížka v podlaze. Voda sloužila k tomu, aby vězni věřili, že se budou sprchovat. K tomu, aby mohly být do komory nasypány krystaly, sloužil trychtýř. Tyto krystaly, které dopadly, produkovaly při kontaktu se vzduchem smrtící plyn.“*¹²¹

V koncentračním táboře Sachsenhausen se plynová komora nacházela v tzv. „Stazion Z“. Interiér tohoto komplexu uvnitř vlastního mateřského tábora sestával z krematoria, plynové komory, místnosti, ve které byli vězni popravováni výstřelem do zátylku a dalších prostor. Dnes jsou v památníku na místě bývalého koncentračního tábora k vidění jen obrysy cihlových zdí jednotlivých místností této stanice, zastřešené moderním bílým krytem. Obrysy bývalé plynové komory ukazují na malou místnost s obdélníkovým odpadním otvorem uprostřed podlahy, jež se svažuje v diagonálních lomech směrem k otvoru.¹²²

¹²¹ Z informační cedule na plynové komoře koncentračního tábora Struthof, Natzweiler, 9. 7. 2011.

¹²² Z fotografií pořízených během návštěvy bývalého koncentračního tábora Sachsenhausen v roce 2010. Archiv Michala Chocholatého.

5 Komanda u plynových komor vyhlazovacích táborů

5.1 *Kulmhof am Ner (Chełmno nad Nerem)*

Situace zvláštního vězeňského komanda v prvním vyhlazovacím táboře v Chełmně nad Nerem byla v porovnání s podobně zaměřenými vězeňskými komandy ostatních a mladších vyhlazovacích táborů o poznání tíživější. Jeho zázemí, ubytovací podmínky, vybavení, životnost, to vše byly faktory, které lze označit za katastrofální a velice primitivní. Zvláště v prvním funkčním období bylo s vězni podílejícími se na procesech bezprostředně spojených s likvidací Židů a cikánů zacházeno velice brutálně a jejich perspektiva na zlepšení, či dokonce záchranu, jakkoli byly vyhlídky těchto družin ve všech vyhlazovacích táborech zoufalé, byly takřka nulové.

V tzv. první vyhlazovací fázi v Chełmně, známé také jako „palácová fáze“,¹²³ a to podle signifikantní členité stavby známé jako „palác“, jež byla dominantou vesnice Chełmno, a představovala centrum a zázemí tohoto vyhlazovacího střediska, byli vězni denně odváženi na práci do několik kilometrů vzdáleného lesa, kde se nacházela oblast s průběžně hloubenými masovými hroby pro zplynované oběti v mobilních plynových komorách. V zásadě se jednalo o stěžejní vězeňský kontingent, který se podílel na té nejspínavější a nejnáročnější práci. Oproti pozdějšímu období, tzv. druhé funkční fázi, spali vězni-hrobníci ve sklepeních tohoto paláce, jejich „azylu“,¹²⁴ odkud odjížděli nákladňákem na práci. V lednu 1942, tedy pouhý měsíc po zahájení likvidačních operací v Chełmně, spalo ve sklepních celách třicet pět hrobníků. Více jich tehdy podle výpovědi jednoho z nich, Šlamka,¹²⁵ nebylo.¹²⁶ Stěny sklepních cel byly pokryty různými nápisy: „Mezi nápisy byl typický židovský nápis: *„Kdo sem vchází, ten už nevychází“*.“¹²⁷ Stručnou charakteristiku území s palácem poskytl

¹²³ LANZMANN, Claude. *Shoah. The Complete Text of the Acclaimed Holocaust Film by Claude Lanzmann*. s. 67.

¹²⁴ PAWLICKA-NOWAK, Łucja (ed.). *Mówią świadkowie Chełmna*. s. 106.

¹²⁵ Není zcela jasné, jaké měl Šlamka příjmení. Počítá se s možnostmi: Grojnowski, Fajner či Bajler. Tamtéž, s. 96.

¹²⁶ Tamtéž, s. 98.

¹²⁷ Tamtéž, s. 114.

další z bývalých vězňů, Michał Podchlebnik: „Vjeli jsme na území parku u paláce v Chełmně. Celé to území bylo ohrazené nedávno udělaným prkenným plotem vysokým 2,5–3 m. Prkenný plot byl natolik těsný, že skrze něj nebylo vidět, co se děje na území paláce.“¹²⁸

Transfer vězňů na práci do lesa k hrobům, do nichž byl vyprazdňován obsah plynovacích automobilů, tvořený oběťmi otrávenými výfukovými plyny, se uskutečňoval pod zostřenou stráží: „Území nádvoří, na kterém jsme se ocitli po východu ze sklepa, bylo ostře střeženo polními četníky, připravenými ke střelbě automatickými zbraněmi. Během přesunu do práce za námi jelo auto s esesmany. [...] Na práci a zpět nás vezly 2 vozy.“¹²⁹ Do práce však jeli vězni sotva odpočatí, když přestáli lednové mrazivé noci v nevytápěných kobkách, jak vyplývá ze Šlamkova svědectví, ve kterém zmínil, jakým způsobem byli vězni 6. ledna 1942 rozpočítáni do dvou používaných ubytovacích cel: „[...] odpočítali 15 osob (byl jsem mezi nimi) a zavedli je pod stráží do jednoho ze sklepů. Později jsem se dozvěděl, že tam bylo takových sklepních cel několik. Naši patnáctičlennou skupinu zavřeli do jedné z cel, ostatních čtrnáct osob pak do další. Byť byl ještě jasný den, ve sklepě panovalo temno. Od volksdeutschů z řad personálu jsme dostali trochu slámy. Na noc nám do cely dali lampu. Večer, kolem osmé, nám dali černou, neslazenou kávu a nic víc. [...] Byla velká zima, takže jsem se tulili jeden k druhému a tímto způsobem, bez zamhouření oka, jsme přestáli mrazivou noc.“¹³⁰

Vyhlazovací tábor v Chełmně nad Nerem, a zejména jeho okolí, se podobně jako Belžec staly experimentálním územím, na kterém nacisté hledali nejvhodnější likvidační způsob aplikovatelný na zdejší podmínky. Krátce před zahájením provozu 8. prosince 1941 došlo v okolí Chełmna k několika likvidačním experimentům. V jejich rámci se mimo jiné zkoušely plynovací vozy, které se staly primárním likvidačním prostředkem v nově vzniklém táboře.

¹²⁸ Tamtéž, s. 114.

¹²⁹ Tamtéž, s. 99.

¹³⁰ Tamtéž, s. 96.

Polský katolík Mieczysław Sękiewicz, který byl již v listopadu 1941 svědkem událostí věrně anticipujících finální formu průběhu vyhlazovací procedury v Chełmně, poskytl podrobný popis vzhledu zplynovaných obětí, který je uveden v následující citaci doplněné o postřehy učiněné vězňem Chełmna Šlamkem, a tedy výjevu, se kterým se vězni chełminského zvláštního komanda setkávali každodenně: „*Už odpoledne přijížděl několikrát na pláň automobil ve stylu velké sanitky, tmavošedé barvy, otevíraný zezadu. Z jeho vnitřku se po otevření dveří začaly sypat lidské mrtvoly mužů, žen a dětí, taktéž Židů. [...] Těla, která vypadávala z auta, byla propletená, jakoby v křečovitém objetí, v pokrivených polohách, s mnohdy pokousanými tvářemi. Viděl jsem, jak se jeden zakousl do lebky druhému, jiní měli pokousané nosy či prsty. Mnozí z nich se křečovitě drželi za ruce, očividně šlo o rodinu. [Mrtvoly] Leželi zapletené do sebe ve špíně vlastních výkalů, vypadaly, jakoby se právě uložily ke spánku, neměly bledé tváře, měly přirozenou barvu pokožky. Těla byla ještě teplá, takže, jak nám vyprávěli „jámoví“¹³¹, ohřívali se o mrtvoly. [...] Tyto mrtvoly nám nacisté přikázali odtrhávat od sebe, a když se to nedařilo, rozsekávat, přičemž jsme usekávali ruce, nohy a jiné části těla. Následně jsme museli pokládat těla do menší jámy na pláni, a klást je těsně vedle sebe, střídavě hlavami na jednu a pak druhou stranu. Odsekané části těl přikázali dávat mezi těla.“¹³² Odsekávání částí těl v rámci úspory místa při pohřební proceduře bývá v některé literatuře uváděno právě v souvislosti s Chełmnem, což činí práci tamních hrobníků ještě zruďnější, než tomu bylo v ostatních vyhlazovacích táborech. V prvním funkčním období pracovali tamní hrobníci navíc vysvlečení, pouze v botách, prádle, spodcích a košili, a to dokonce i v třeskatých lednových mrazech, jak vyplývá z výpovědi jednoho z nich.¹³³ V druhém funkčním období byli vězni zase okovaní do řetězů, aby se snížilo riziko jejich útěku. Simon Srebrnik, který byl do tábora deportován v březnu 1944, o tom vypověděl: „*Dozvěděli jsme se, že jsme v táboře Sonderkommando.*¹³⁴ *Po hodině skupinu rozdělili na dvě části.**

¹³¹ Ti, kteří pracovali v jámě, hromadném hrobu, v pol. originále „dołowi”.

¹³² Tamtéž, s. 90, 100.

¹³³ Tamtéž, s. 96.

¹³⁴ Statut tábora = Sonderkommando.

Silnější a lepší pracovníci byli posláni do lesa, kde zformovali tzv. ‚Waldkommando‘, slabší a mladší, mezi nimi i mě, nechali na místě v tzv. ‚Hauskommandu‘. [...] Všechny nás okovaly do řetězů. Do řetězů byly nohy skutečně tak, že nebylo možné udělat normální krok. Muselo se chodit drobnými krůčky. Řetěz jistící nohy byl připevněn k pasu, aby méně vadil při chození.“¹³⁵

Ta část vězňů, která byla zaměstnána při práci v terénu u hrobů, byla zpočátku rozdělena do dvou hlavních skupin. Větší část tvořili tzv. kopáči nových hrobů, zatímco osmičlenná skupina slabších vězňů byla na začátku každého pracovního dne zformována ze slabých vězňů a určena k vytahování těl z pojízdné komory a k jejich pohřbívání. V lednu 1942 probíhala na pracovišti s hroby každé ráno selekce slabých vězňů, kteří nebyli schopni dostatečně energicky kopat hroby.¹³⁶ Takoví byli posláni do hrobů k ukládání mrtvol a na konci pracovního dne byli zastřeleni.¹³⁷ Tato skupina se dostala do nejbližšího kontaktu s mrtvými. Byli „skutečnými“ hrobníky, vyklížeči mobilní plynové komory a od ostatních vězňů, např. kopáčů hrobů, se nacházeli v praktické izolaci.

Michał Podchlebnik, který uprchl z Chełmna ve stejném období jako Šlamek, popsal výjev, který se vězňům naskytl po otevření plynovacího vozu: *„Mrtvoly v autě ležely ledabyle jedna na druhé a zaobíraly prostor asi do poloviny výšky vozu. Někteří umírali v objetí drahé jim osoby. Vnější vzezření mrtvol bylo normální. Nevšiml jsem si, že by měly mrtvoly ven vytažené jazyky [...] Žádný zápach charakteristický pro plyn jsem necítil. Někteří ještě žili a takové esesmani dobíjeli výstřelem z revolveru.“¹³⁸* Vyprazdňováním mobilní plynové komory se zabývala část vězňů-hrobníků. Ti byli zodpovědní za vyklizení vzduchotěsného vnitřku karoserie vozu a dopravení mrtvol do hrobů, včetně jejich co nejúspornějšího uložení v jámě. Tehdejší vězeň Šlamek, který

¹³⁵ Tamtéž, s. 119.

¹³⁶ „Hrob byl u dna okolo metru a půl široký a byl 5 metrů hluboký, táhl se podélně. Jestliže překážel strom, tak se odsekával.“ K vykopání hrobů používali vězni lopaty a krumpáče. Tamtéž, s. 103, 115.

¹³⁷ Tamtéž, s. 99.

¹³⁸ Tamtéž, s. 116.

kopal v chełminském lese hroby, popsal proces vyprazdňování komory až po pohřbení zplynovaných, stejně jako frekvenci přijíždějících plynovacích automobilů k lednu roku 1942 takto: „Automobil se zastavil ve vzdálenosti asi 8 m od hrobu. Vedoucí strážního oddílu, esesman vyšší hodnosti, byl mimořádným sadistou. Nařídil osmi lidem otevřít dveře automobilu. Okamžitě udeřil ostrý zápach plynu. V autě byli zabiti lodžtí cikáni. Ležely tu jejich věci: harmoniky, housle, peřiny a dokonce hodinky a zlatá bižuterie. Po pěti minutách čekání u otevřených dveří esesman zakřičel: ‚Ihr Juden, herein und schmeisst alles raus!‘ (Židi, vlezte dovnitř a všechno vyházejte!) Židé vběhli do auta a vytahovali mrtvolu. Protože jim to zpočátku nešlo, vysunul dohlížející esesman býkovec a křikl: ‚Hellblaue, ich komme sofort zu euch!‘ (Světlemodří, hned jsem u vás!) a mlátil je po hlavě, očích a všude možné, až se všichni povalili na zem. Kdo se nedokázal postavit, okamžitě umíral v důsledku zastřelení z automatické zbraně. Když to ostatní viděli, pokoušeli se z posledních zbytků sil zvednout a poradit si s prací. Zplynovaní byli z nákladáku vyhazováni jako smetí – na hromadu. Byli taženi za nohy, za vlasy. Nahoře stáli dva lidé, kteří házeli těla dolů do jámy, a v jámě stáli další dva, kteří je pokládali do vrstev, obličejem k zemi tak, že u hlavy jednoho ležely nohy druhého. Řídil je zvláštní esesman. Jestliže byl někde kousíček místa, nacpala se do něj mrtvola dítěte. Ten, který stál nahoře s borovou větví v ruce, dirigoval, kde má být hlava, kde nohy, kde děti a kde věci. Vše doprovázely vzteklé křiky: ‚Du Sakrament!‘ Vrstva čítala od 180 do 200 mrtvol. Po každých třech autech se vybíralo kolem dvaceti hrobníků, kteří zasypávali mrtvolu. Zpočátku bylo zapotřebí pohřbívát dvakrát. Později, když počet aut vrostl na devět (9 krát po 60 mrtvolách), muselo se zakopávat třikrát.“¹³⁹

Když skončila smrtící procedura, vyvalil se podle Michała Podchlebnika po otevření plynovacího auta z vnitřku bělavý dým. V tom okamžiku se vězni museli držet od plynové komory stranou v dostatečné vzdálenosti. Měli dokonce zakázáno se podívat směrem k otevřené kabině s mrtvolami. Po otevření dveří

¹³⁹ Tamtéž, s. 97.

Němci kvapně utíkali do bezpečné vzdálenosti. Plynové masky se alespoň v době Podchlebnikova pobytu v táboře v lednu 1942 nepoužívaly. Území v lese s hroby tehdy nebylo oplocené a nenacházely se zde pece ke spalování mrtvol.¹⁴⁰ Používání plynových masek v oblastech plynování je naopak doloženo pro případ koncentračního tábora Osvětim: „Z výpovědí bývalých vězňů vyplývá, že během práce si členové Sonderkommanda občas nasazovali plynové masky.“¹⁴¹

Členové židovského komanda, kteří byli přinuceni podílet se na vyhlazování svých soukmenovců, samozřejmě často čelili tragické události, kdy mezi mrtvými, popřípadě jdoucími na smrt, spatřili svého blízkého příbuzného nebo známého. Potom se rozehrávaly trýznivé scény, jak dokládá zkušenost Michała Podchlebnika, který se během své pekelné práce setkal s mrtvolami svých nejbližších: „Ze třetího auta, které toho dne (v úterý) přijelo na území chełminského lesa, vyhodili mrtvoly mojí ženy a dvou dětí – sedmiletého chlapce a čtyřletého děvčátka. Položil jsem se vedle mrtvoly ženy a chtěl jsem, aby mě zastřelili. Nějaký SS-man ke mně přišel a řekl: ‚Ten lotr může ještě dobře pracovat.‘ Třikrát mě udeřil býkovcem a přinutil mě k další práci.“¹⁴² Fakt, že dříve či později budou čelit podobné situaci, musel příslušníky zvláštních vězeňských komand pronásledovat jako noční můra, která přidávala jejich už tak nesnesitelné práci ještě hrozivější rozměr. Šlamek ve svých vzpomínkách uvedl: „V jisté chvíli můj kamarád Gecel Chrzastkowski poznal svého třináctiletého syna, kterého hodili do hrobu. I on chtěl poprosit Němce, aby ho zastřelili, ale podařilo se nám jej od toho záměru odradit.“¹⁴³ To jen dokazuje, že podobné scény byly běžnou součástí tíživého údělu vězňů komand pracujících u plynových komor.

V lednu 1942 byla práce hrobního komanda rozdělena kompetenčně tak, že: „Čtyři ‚jámoví‘ vyhazovali mrtvoly [z komory], samozřejmě poháněni bičem

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 115-117.

¹⁴¹ GREIF, Gideon. *Plakališmy bez łez*. s. 20.

¹⁴² PAWLICKA-NOWAK, Łucja (ed.). *Mówią świadkowie Chełmna*. s. 116-117.

¹⁴³ Tamtéž, s. 106.

a pokřiky. Mrtvolky byly házeny bez ladu a skladu na hromadu, přičemž dva další stahovali mrtvolky k jámě a házeli je do výkopu. Tam opět stáli dva další, kteří je pokládali podle pokynů esesmana. Po vyprázdnění automobilu přistoupili „jámoví“ k odstranění nečistot. Vyndávala se sláma a dřevěný rám s rošty. Auto bylo před opětovným položením roštů a slámy čištěno vlastními košilemi. Dveře se zavíraly zvenku na záklopku. Zavírání dveří vyžadovalo jistou šikovnost a jelikož se touto prací zabývali každodenně noví lidé, byli vražedně bití „Býkovec“.¹⁴⁴ Po odjezdu auta a uložení mrtvol, „jámoví“, aby se zahřáli, navlékali na sebe barevné cikánské oblečení a sedali si na mrtvolky v hrobech. Působilo to tragikomicky. Těmto vězňům nebylo vůbec dovoleno stýkat se s jinými pracovníky. Během oběda zůstávali ve výkopu, kde dostávali pouze hořkou černou kávu bez kůrečky chleba. Probíhalo to následovně: jeden z četníků naplňoval dlouhou naběračkou hrnek kávy. Když jej jeden vypil, četník naplnil tentýž hrnek a nařídil jej dalšímu vypít. S těmito osmi zacházeli tak, jako by byli jedovatí.“¹⁴⁵ Z této citace beze vší pochybnosti vyplývá, že zmíněná skupina vězňů měla tu nejhorší práci, která se dala jen těžko přirovnávat k jiným činnostem, jimiž se zabývalo např. komando kopající hroby, operující v jejich bezprostřední blízkosti. Jestliže lze hledat v hrůznosti práce jednotlivých komand pracujících u plynových komor nějakou stupnici či stratifikaci, pak byli chelminští hrobaři na samém jejím vrcholu.

Vězni, kteří pracovali v lese u hrobů, neměli žádnou příležitost dostat se k extra jídlu, které by mohli najít v zavazadlech, jež s sebou přivázely oběti. Byla to situace analogická k té, která panovala v komandech smrti v Bežcu, Treblince i Sobiboru. Členové vězeňských komand pracujících u plynových komor byli v tomto ohledu znevýhodněni oproti vězňům z jiných pracovních komand pracujících v přijímacích oblastech táborů smrti, kam se sebou oběti přivázely velkou část svého majetku, mezi tím i jídlo a cennosti, které byly vhodným prostředkem směny za potraviny v rámci černého obchodu zprostředkovaného

¹⁴⁴ „Býkovec“: zde přezdívka.

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 100.

ukrajinskými strážnými. Ačkoli vězni značně riskovali, když si nějakou věc přisvojili, činili tak poměrně často. Nicméně vězeňská komanda pracující s holou smrtí byla zbavena i samotné možnosti podstoupit s vidinou přilepšení si toto riziko. Čeľminští vězni, vracení se denně ze svého lesního pracoviště, se tak museli spokojit s velice chudými potravinovými přídělky: *„Náš oběd se skládal ze studené, černé, neslazené kávy a zmrzlého suchého chleba. [...] Kolem sedmé hodiny přinesl kuchař vědro polévky z brukve a přelil ji do naší misky. [...] Okolo sedmé hodiny ranní nám znovu přinesli hořkou kávu. [...] V osm přišli esesmani. Nařídili nám vyjít a přepočítali nás.“*¹⁴⁶

V „palácové“ fázi fungování čeľminského střediska smrti vstupovaly oběti do plynovacích vozů v budově paláce. Otevřený zadní vchod kabiny vozu byl přistaven k paláci. Do vchodu byla položena lávka, po které vstupovaly oběti.¹⁴⁷

O relativně chaotické organizaci provázející čeľminský vyhlazovací proces svědčí i případ omylem zplynovaného Němce, který byl nalezen mezi izbickými Židy: *„V deset hodin přijelo první auto s oběťmi z Izbice. Do dvanácti hodin se podařilo udělat tři těsně napěchovaná auta. Z jednoho z nich bylo vytaženo mrtvé tělo civilního Němce. Byl to jeden z kuchařů. Pravděpodobně si všiml, že jeden z Židů má nějakou cennost, takže za ním utíkal do auta, aby mu ji vzal. V tu chvíli se však zaklaply dveře. Jeho křiky a vřeštění se mýjely účinkem a on zůstal udušený společně s ostatními. Hned po tom, jak jej vytáhli z auta, přijel zvláštní vůz z paláce s ošetřovatelem. Mrtvola byla odvezena nazpět. Někdo říkal, že jej zadusili úmyslně a že budou zadušeni všichni Němci z posádky, aby nezůstali svědci zločinu.“*¹⁴⁸

V druhé funkční fázi byli čeľminští vězni rozděleni do dvou základních skupin, na tzv. „domácí komando“ (Hauskommando) a „lesní komando“

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 101.

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 115.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 108.

(Waldkommando). Členové „z Waldkomamnda říkali, že stavěli v lese dvě pece. Nevěděli, k čemu budou sloužit. Předpokládali, že budou sloužit k výrobě dřevěného uhlí. Pece byly primitivní. Na betonovém základě byla položena vzhůru se rozšiřující pec. Vysoká byla kolem 3 metrů. Šířka se rovnala délce a měla rovněž 3 metry. Rošty byly vyrobené z kolejí úzkokolejky. Komíny pece neměly.“¹⁴⁹ Simon Srebrnik, jenž byl vězněm Chełmna v jeho druhé funkční fázi se dále vyjádřil ke kremačním praktikám zavedeným do chełminského provozu: „O kus dál byla betonová plošina a kosti, které se nespálily, např. jsme brali ty velké nožní. Byla tam bedna se dvěma držáky. Nosili jsme tam ty kosti a další je drtily. Bylo to velmi jemné, ta kostní moučka. Pak to bylo zabaleno do pytlů, a když se jich nashromáždil dostatek, šli jsme na most přes řeku Narew a vysypali ten prášek. Proud to odnesl. Odplulo to s proudem. [...] V každém voze bylo osmdesát lidí. Když přijely, SS řekli: ‚Otevřete dveře!‘ Otevřeli jsme je. Těla se vyvalila rovnou ven. SS man řekl: ‚Dva muži dovnitř!‘ Tihle dva muži pracovali u pecí. Byli zkušení. Další SS man zakřičel: ‚Pohyb! Další vůz přijíždí!‘ Pracovali jsme, dokud nebyla celá zásilka spálena. Tak se to dělalo celý den. Tak to bylo.“¹⁵⁰ Tyto spalovací procedury navazovaly a rozvíjely starší tradice, které byly v Chełmně realizovány v rámci generální akce zahlazování stop po zločinu, kterou řídil Paul Blobel s tzv. Sonderkommandem 1005. Celá akce dostala kryptonym Akce 1005. Generální velitel Osvětimi Rudolf Höss odjel společně se svými podřízenými Hösslerem a Dejacem dne 16. září 1942 na služební cestu do Chełmna, aby zde využil zkušeností Blobela a jeho lidí a efektivně zavedl kremační postupy i v táboře Osvětim-Březinka.¹⁵¹

5.2 Bežec

Vyhlazovací tábor Bežec byl z topografického hlediska rozdělen na dva podtábory. Každý z nich byl odlišen označením příslušnou římskou číslicí. Vyhlazovací oblast byla tzv. táborem II. Nacházely se zde plynové komory a

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 120.

¹⁵⁰ LANZMANN, Claude. *Shoah. The Complete Text of the Acclaimed Holocaust Film by Claude Lanzmann*. s. 10–11, 91.

¹⁵¹ GREIF, Gideon. *Plakaliśmy bez łez*. s. 22.

pohřební jámy. Plynové komory obklopovaly stromy a přes střechu byla natažena maskovací síť, bránící leteckému pozorování. V pozdější fázi zde byly postaveny ubikace a zázemí pro židovské vězně,¹⁵² příslušníky komand pracujících u plynových komor a masových hrobů.

Tábor II, byl znám taktéž pod názvem „horní“,¹⁵³ a představoval vlastní vyhlazovací část, přičemž od tábora I byl oddělen ostnatým drátem, dodatečně zamaskovaným větvemi. První hroby ve vyhlazovací části vykopali strážníci ze školícího tábora v Trawnících. Další hroby pak už museli vykopat samotní židovští vězni. Ubikace pro ně se nacházely východně od hrobů na tehdy oploceném území, kde byly dva baráky s kuchyní, ve které se pro vězně připravovalo jídlo.¹⁵⁴ V druhé etapě fungování tábora již nebyly ubikace vězňů odpovídajících za uklizení těl zplynovaných obětí oploceny, protože tehdy došlo k ostřejší separaci komponent obou táborových částí, takže vězni z tábora II prakticky nemohli přijít se svými spoluvězni z druhé táborové podčásti, tj. tábora I, do styku.¹⁵⁵ Nebylo tedy zapotřebí jejich ubikace izolovat, když se celé jejich působíště včetně ubikací stalo samo o sobě separovanou a izolovanou částí vyhlazovacího tábora Bežec.

Jicchak Arad ve své knize upozornil, že na základě svědectví Rudolfa Redera, jednoho z mála přeživších tábora Bežec, není zcela patrná tamní vězeňská stratifikace, přičemž podotýká, že Reder mluví „o všech židovských vězňích jako o jedné skupině. Nicméně podle výpovědi esesmanů sloužících v Bežeci byli Židé rozděleni do dvou odloučených skupin.“¹⁵⁶ Zde má Arad na mysli základní rozdělení vězňů na pracovníky ze sektoru smrti, jehož základem byly plynové komory a kteří jsou předmětem výzkumu této práce, a ostatní vězně, kteří v táborech Operace Reinhard/t, kam patřil i Bežec, byli zaměstnáni

¹⁵² ARAD, Jicchak. *Bežec, Sobibor, Treblinka. Vyhlazovací tábory akce Reinhard*. s. 37.

¹⁵³ Analogické rozdělení a označení (číslem i adjektivem) se užívalo také ve vyhlazovacím táboře Treblinka.

¹⁵⁴ KUWAŁEK, Robert. *Obóz zagłady w Beżcu*. s. 15–16.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 17.

¹⁵⁶ ARAD, Jicchak. *Bežec, Sobibor, Treblinka. Vyhlazovací tábory akce Reinhard*. s. 119.

jinými činnostmi spojenými s vlastním vyhlazovacím procesem, jako bylo například třídění věcí po deportovaných atd., přičemž vězni z této skupiny, jež se dále dělila do dalších podskupin podle účelu práce, kterou vykonávali, se nacházeli v ostré izolaci od vězňů pracujících u plynových komor. V případě Rederovy knihy, která je nejobšírnějším svědectvím podaným o Bežcu z perspektivy bývalého vězně, je skutečně obtížné rozeznat zřetelnou hranici mezi základním rozdělením vězňů. Dokonce ani plánec, který vypracoval Józef Bau na základě Rederovy výpovědi,¹⁵⁷ nezohledňuje topografické rozdělení tábora na dvě základní části, tj. tábor I a tábor II,¹⁵⁸ ale činí z něj strukturálně interně monolitické prostředí tvořící dojem jednoho velkého sektoru smrti s plynovými komorami a masovými hroby. Reder ve svých vzpomínkách naopak uplatňuje zcela jiné dělení pracovníků, přičemž jedněmi jsou kvalifikovaní pracovníci, tzv. „fachovci“ a druhými, faktickými hrobníky, jsou jím označení tzv. „robotníci“.¹⁵⁹ Do téhož plánu jsou pak zakresleny dva baráky, z nichž každý je určen pro jednu ze dvou zmíněných vězeňských skupin. Z literatury však vyplývá, že i v Bežcu, stejně jako v Treblince či Sobiboru, existovala separovaná vězeňská komanda, přičemž jedno z nejdůležitějších se zabývalo tříděním věcí po obětech. Pracoviště tohoto komanda se nacházelo v budově bežcecké lokomotivky.¹⁶⁰

Rudolf Reder o bežceckých vězeňských ubikacích napsal, že byly vybaveny dvoupatrovými pryčnami: *„Oba baráky byly stejné. Pryčny sestávaly z holých prken a malé skosené desky pod hlavou. Nedaleko baráků byly kuchyně, dále sklady, administrace, prádelna, krejčovna [...] Z obou stran baráku s plynovými komorami byly plné nebo prázdné hroby. Viděl jsem celou řadu už plných vystouplých hrobů posypaných pískem. Teprve po nějaké době opadly na nižší úroveň. Stále se tam musel nacházet jeden záložní hrob.“*¹⁶¹ Reder podle

¹⁵⁷ REDER, Rudolf. *Bežec*. s. 50.

¹⁵⁸ Srv.: ARAD, Jicchak. *Bežec, Sobibor, Treblinka. Vyhlazovací tábory akce Reinhard*. s. 39.

¹⁵⁹ Srv.: *„V táboře se nacházely dva baráky pro posádku smrti; jeden pro obecné pracovníky [v orig. dla robotników ogólnych], druhý pro tzv. fachovce.“* REDER, Rudolf. *Bežec*. s. 51.

¹⁶⁰ KUWAŁEK, Robert. *Obóz zagłady w Beżcu*. s. 21.

¹⁶¹ REDER, Rudolf. *Bežec*. s. 51–52.

svých slov sám patřil k pětisetčlenné skupině stálé posádky smrti. Kvalifikovaných dělníků bylo dvě stě padesát, ale i tak dvě stě z nich pracovalo při hloubení hrobů a tahání mrtvol. „*Kopali jsme jámy a obří masové hroby a tahali jsme mrtvoly. [...] kopali jsme lopatami, ale byl tam také stroj, který vytahoval písek. Stroj jej házel vedle hrobu. Vytvářela se tím hromada písku, kterou byl přikrýván hrob přeplněný mrtvolami. U hrobů bylo neustále zaměstnáno okolo čtyř set padesáti lidí. Vykopání jednoho hrobu trvalo týden. Nejhorší pro mě bylo, že nařizovali klást mrtvoly do metrové výšky nad úroveň již plného hrobu a posypat to pískem. Černá hustá krev vytékala z hrobů a jako moře zaplavovala celý povrch. Museli jsme přecházet z jednoho břehu mohyly k druhému, abychom se dostali k dalšímu hrobu. Při tom jsme ponořovali nohy do krve našich bratří, stoupali jsme na hromady mrtvol a to bylo nejhorší, nejodpornější...*“¹⁶²

Velitelem vyhlazovacího sektoru v Bełżcu a tudíž nejvyšší autoritou z řad německého personálu pro vězně zaměstnané u plynových komor, byl Gottfried Schwartz, který byl zároveň zástupcem obou bełžeckých velitelů, nejprve Christiana Wirtha a poté jeho nástupce Gottlieba Heringa. V exterminační oblasti sloužil také Werner Dubois, který měl na starost vězně zaměstnané u plynových komor.¹⁶³ I v Bełżcu, tak jako v Sobiboru či Treblince, existovalo speciální komando zubařů (dentistů), kteří měli na starost extrakci zubního zlata ze zplynovaných obětí. Rederova výpověď doložila, že tuto činnost v Bełżcu vykonávali vězni, nikoli „civilové“, jako tomu bylo v případě Chełmna nad Nerem.¹⁶⁴ O bełžeckých „dentistech“ Reder napsal: „*Na cestě vedoucí od plynové komory k hrobům, a tedy v oblasti několika set metrů, stálo několik zubařů s kleštičkami a zastavovali každého, kdo táhl mrtvolu; otevírali ústa mrtvého, dívali se do nich a vytahovali zlato, po čemž jej házeli do koše. Zubařů*

¹⁶² Tamtéž, s. 57.

¹⁶³ KUWAŁEK, Robert. *Obóz zagłady w Bełżcu*. s. 20–21.

¹⁶⁴ Sr.: „*Oběti: muži, ženy a děti, byly jenom v prádle. Když byli vyhazováni z auta, přicházeli dva civilní Němci a prováděli důkladnou kontrolu mrtvol, během které hledali cennosti. Strhávali řetízky z krků, stahovali prsteny z prstů, vytrhávali zlaté zuby z úst. Dokonce se dívali i do řitního otvoru a ženám do rodidel.*“ PAWLICKA-NOWAK, Łucja (ed.). *Mówią świadkowie Chełmna*. s. 104.

bylo osm. Byli to vesměs lidé mladí, vybraní z transportů k vykonávání této práce. Jednoho z nich jsem znal blíže, jmenoval se Zucker, pocházel z Rzeszowa. Dentisté obývali oddělený malý barák společně s lékařem a lékárníkem. Za soumraku přinášeli plné koše zlatých zubů do baráku a tam oddělovali zlato a přetavovali jej na pruty. Hlídal je gestapák Schmidt a mlátil je, jakmile pracovali příliš pomalu.“¹⁶⁵ Komando dentistů se „zlatnickou dílnou“ se vyskytovalo i v koncentračním táboře Osvětim-Březinka, kde koncem léta 1943 vznikla dílna na přetavování dentistického zlata v tamním druhém březinském krematoriu: „Dva židovští zubní technici byli přemístěni do Březinky ze zubní nemocnice v Osvětimi. Jejich nové pracoviště se nacházelo v přízemí krematoria č. III.¹⁶⁶ Cedula nad dveřmi hlásala ‚Zákaz vstupu‘ jak vězňům, tak esesmanům. Bylo to za těmito dveřmi, kde se otevíraly boxy se zlatými zuby. Jednalo se o zuby vytažené z čelistí Židů zavražděných v plynové komoře před jejich kremací. Zuby byly na několik hodin ponořeny do hydrochloridní kyseliny, aby se očistily od zbytků masa a kostí. Pak byly přetaveny v grafitové formě za pomoci pájky do tvaru tyčí. V asi čtrnáctidenních intervalech bylo zlato vyzvednuto ambulancí a odvezeno do Osvětimi. Jeden z techniků mi řekl, že pravidelně přetavovali zlato o hmotnosti 5 a 10 kilogramů.“¹⁶⁷

Plynovací proces v Bežcu, nedílnou součást každodenních vjemů tamních vězňů z vyhlazovací oblasti, popsal jeden z polských obyvatel Bežcu, Edward

¹⁶⁵ REDER, Rudolf. *Bežec*. s. 55–56.

¹⁶⁶ V samotném táboře Březinka, jenž byl podtáborem kmenového tábora Osvětim, se nacházela čtyři krytá krematoria, která byla mladší než krematorium nacházející se v kmenovém táboře. Krematorium v kmenovém táboře se v některé literatuře označuje v kontextu s březinskými krematorii jako první krematorium. Proto jsou březinská krematoria číslována následujícími číslicemi v řadě jako II., III., IV. a V. krematorium. Jestliže však zmiňuji výslovně březinská krematoria, začínám s jejich číslováním od čísla I. Filip Müller se však ve svých vzpomínkách řídí principem číselné řady začínající krematoriem v kmenovém táboře Osvětim. Proto v této citaci figuruje označení krematorium III, které je ve skutečnosti druhým březinským krematoriem, třetím však ve vztahu kmenový tábor Osvětim a podtábor Osvětim-Březinka. Dále na toto téma v: GREIF, Gideon. *Plakališmy bez tez*. s. 26, pozn. 31, či v BARTOSIK, Igor, WILLMA, Adam. *Ja z krematorium Auschwitz. Rozmowa z Henrykiem Mandelbaumem byłym więźniem członkiem Sonderkommando v KL Auschwitz*. s. 37, pozn. 52. Anebo dále v: SETKIEWICZ, Piotr. *Głosy pamięci 6. Krematoria i komory gazowe Auschwitz*. s. 55, pozn. 11: „Krematoria v Birkenau [Březince] byla po uzavření provozu ve starém krematoriu v mateřském táboře často nazývána podle principu numerace I-IV.“

¹⁶⁷ MÜLLER, Filip. *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers*. s. 68.

Łuczyński: „*Jak mi vyprávěl ‚černý‘¹⁶⁸ Vlašuk, který už nežije, tak on pouštěl benzínový motor nacházející se vedle plynové komory, jakmile byla plynová komora zaplněna lidmi. Výfukový plyn proudil rourami z motoru do plynové komory a způsoboval udušení lidí, kteří se v té komoře nacházeli. Proces pobytu v komoře trval kolem 20 minut. Po otevření dveří se stávalo, že někteří dospělí a děti žili. Z dospělých žil jen ten, který stál u stěny a měl tvář u štěrbině ve stěně, kterou proudil vzduch, a děti, které zase ležely u podlahy. Tehdy vpadli ‚černí‘ a dobýjeli živé lidi. Těla z plynové komory vytahovali Židé a převáželi je vagonky úzkokolejky do připravených jam. Posléze změnili způsob vytažení těl tak, že Židé chytali do pásků hlavy mrtvol a vlekli je do připravených hrobů, kde je další skupina Židů pokládala do vrstev. Židé vlekoucí mrtvoly vytvářeli kolečko, takže když jedni táhli mrtvoly do jámy, následně se vraceli bez nákladu ke komoře, odkud zase brali těla a táhli je do jámy. Vyklízení komor od těl trvalo 15 minut.*“¹⁶⁹

Rudolf Reder napsal, že: „*Kromě kopání hrobů bylo úkolem posádky smrti vytahovat těla z komor, házet je na vysokou hromadu a potom je vléci až do hrobů. Povrch byl písčitý. Jednu mrtvolu museli táhnout dva pracovníci. Měli jsme kožené opasky s přezkou, které jsme navlékli na ruce mrtvoly, často se do opasku založila hlava a táhnuli jsme... Mrtvoly malých dětí nám bylo nařízeno házet po dvou na záda a nést je. Když jsme táhli těla, přerušovali jsme kopání hrobů. Když jsme kopali hroby, věděli jsme, že se v komorách dusí tisíce našich bratrů. Tak jsme museli pracovat od časného rána do soumraku. Soumrak ukončoval pracovní den, protože tato ‚práce‘ se odbývala pouze při denním světle.*“¹⁷⁰ Z této citace vyplývá, že bežecké komando smrti nemělo přesně rozdělené role, jako tomu bylo například v pohřebním prostoru vyhlazovacího tábora v Chełmně nad Nerem, kde byli vyklízeči mobilní komory a hrobníci určeni pro přímý kontakt s mrtvolami, od jejich vytažení z vnitřku plynovacího

¹⁶⁸ Přezdívka pro ukrajinské strážné.

¹⁶⁹ KUWAŁEK, Robert. *Obóz zagłady w Bełżcu*. s. 32–33.

¹⁷⁰ REDER, Rudolf. *Bełżec*. s. 58. To byl jeden ze základních rozdílů oproti provozu březinského Sonderkommando. Srv: „*Práce v krematoriu byla prováděna na dvě dvanáctihodinové směny.*“ SETKIEWICZ, Piotr. *Głosy pamięci 6. Krematoria i komory gazowe Auschwitz*. s. 55.

vozu, po jejich uložení do masového hrobu, separování od kopáčů hrobů, kteří měli podle táborových zvyklostí delší životnost. V Bežcu, jak vyplývá z Rederových vzpomínek, se komando smrti zabývalo různými činnostmi podle potřeby a na základě načasování vyhlazovací procedury.

V komandech smrti bylo běžnou praxí provádět systematické čistky mezi zesláblými, popř. nadbytečnými vězni. Ve větším měřítku byla tato praxe uplatňována v raných fázích fungování vyhlazovacích táborů, kdy ještě nebyly dostatečně zakořeněné struktury kladoucí důraz na vězeňskou kvalifikovanost. V Bežcu se tak stávalo, že bylo každý den „*stříleno od třiceti do čtyřiceti pracovníků. Obvykle lékař poskytoval seznam vyčerpaných osob, anebo tzv. Oberzugsführer, hlavní vězeňský dozorčí, dával seznam ‚přestupkářů‘ tak, aby denně zahynulo třicet, čtyřicet vězňů. V čase oběda byli zavedeni nad hrob a tam zastřeleni. Každý den se také doplňoval tento seznam tím samým počtem lidí vybraným z několika transportů denně.*“¹⁷¹

5.3 Sobibór a Treblinka

V případě vyhlazovacího tábora Sobibor je velice obtížné zabývat se výzkumem tamního vězeňského zvláštního komanda pracujícího u plynových komor. Důvod je prostý, ze sobiborského komanda smrti se nezachránil žádný vězeň, který by mohl podat o tamních poměrech relevantní svědectví. Zachovaly se pouze zprostředkované a velice nekonkrétní zprávy, jež se různými způsoby dostaly k vězňům z ostatních táborových částí. Sobiborská oblast s plynovými komorami byla jednou ze tří hlavních částí sobiborského tábora, jenž nesl stejně jako Bežec i Treblinka oficiální označení SS-Sonderkommando, a byla známa jako Lager III. O tamních vězeňských komandech se tedy nezachovaly žádné informace z první ruky, ale již zmíněné zprostředkované informace podané vězni pracujícími v Lageru I či Lageru II, popř. některé kusé informace poskytli členové německého personálu či ukrajinští strážníci. Tyto informace však mohly být podány účelově zkresleně, a proto je nelze považovat za spolehlivé zdroje,

¹⁷¹ REDER, Rudolf. *Bežec*. s. 57.

jež by aktuálnímu výzkumu dopomohly k objasnění vnitřních dějů odehrávajících v komandu smrti. Současný vedoucí sobiborského památníku a přední odborník na problematiku Sobiboru, Marek Bem, tuto situaci vystihl ve své knize slovy: „*Nikdo z vězňů pracujících v Lageru III nepřežil. Můžeme si pouze představovat a spekulovat, v jakých podmínkách tam vězni museli pracovat. Po válce souzení členové táborového personálu nechtěli odkrýt žádné informace týkající se této táborové části. Jediné informace o Lageru III pocházejí od bývalých vězňů, kterým se podařilo navázat kontakt s ‚pracovníky‘ z oblasti plynových komor.*“¹⁷²

Je však možné se domnívat, že podmínky sobiborských vězňů tvořících družiny smrti byly v mnohém podobné treblinskému modelu, přičemž z obdobného treblinského vězeňského komanda se zachránil poměrně vysoký počet členů, kteří měli zkušenost s prací u plynových komor. Především se jedná o řemeslníka Jankiela Wiernika, disponujícího jedinečným privilegiem pohybovat se po obou základních částech treblinského tábora smrti, po táboře č. 1 a táboře č. 2. Dalšími vězni, kteří přežili oblast s plynovými komorami, jsou Elijahu Rosenberg a jeho přítel Pinchas Epstein.¹⁷³ Všichni výše zmínění svědčili na důležitých procesech s Adolfem Eichmannem, v düsseldorfském procesu s několika obžalovanými členy treblinského personálu, či v procesu s Johnem Demjanjukem a významně se podíleli na uchování treblinské historie. Dalšími známými svědky z treblinské oblasti s plynovými komorami, příznačně nazvané Totenlager, byli Avraham Lindwasser, který učinil, stejně jako další přeživší Chil Rajchman, zkušenost s prací v treblinském komandu dentistů. Rajchman o tom ve svých pamětech napsal: „*Jednou jeden Němec viděl, jak se v ústech nějakého mrtvého leskne zlatý zub. Protože jsem byl poslední v řadě zubařů, byl jsem považovaný za odpovědného za tento hřích. Okamžitě jsem musel skočit do jámy, udělal jsem několik kotrmelců. Rychle jsem vytrhl zub, a když jsem vylezl, esesák*

¹⁷² BEM, Marek. *Sobibór. Niemiecki ośrodek zagłady 1942–1943*. s. 435.

¹⁷³ Rozhovory a části korespondence s oběma, ve své době posledními známými přeživšími treblinského Totenlageru, což byla oblast s plynovými komorami, jsou otištěny v knize: WEBB, Chris, CHOCHOLATÝ, Michal. *The Treblinka Death Camp. History, Biographies, Remembrance*. s. 139–154.

*mi nařídil lehnout si na zem a dal mi pětadvacet ran. Jindy, o něco později, jsem nechal projít ústa plná zubů. Zase jsem byl poslední v řadě, ostatní zubaři byli zaměstnání, mrtvola byla velmi těžká a její nosiči doufali, že se jim podaří hodit ji do jámy bez kontroly. Ten den jsme pracovali pod velením unterscharführera Gustava. Všiml si zubů v ústech mrtvého a stejná scéna se opakovala. Tentokrát jsem dostal asi sedmdesát ran.*¹⁷⁴

Treblinské vězeňské družiny pracující u plynových komor byly ostře separovány od zbytku tábora, tak jako tomu bylo v Sobiboru i Bežcu. Tito vězni měli zakázaný styk s vězni pracujícími například při třídění věcí a bydleli ve vlastních vězeňských ubikacích v oblasti s plynovými komorami. I jejich kontingent byl podle druhu práce rozdělen do několika základních skupin. Nacházeli se tu vyklížeči plynových komor, nosiči tel, pohřební komando, později také spalovací komando, přičemž exhumované oběti z masových hrobů, které bylo zapotřebí po Himmlerově návštěvě Treblinky na začátku roku 1943 spálit, byly páleny na obřích roštích zhotovených z kolejnic, pod kterými se nacházela vykopaná jáma, a to společně s mrtvolami zplynovaných vysídlenců příjíždějících s průběžnými transporty. V oploceném prostoru s ubikacemi se nacházela také kuchyně a prádelna, kterou obsluhovalo komando složené z několika žen, jež taktéž sídlily v prostředí ostře separovaného Totenlageru. V neposlední řadě zde operovalo zmíněné komando dentistů a bylo tu i komando řemeslníků.¹⁷⁵

Takto vnímal situaci treblinského Totenlageru Richard Glazar, jenž byl vězněm sousední, oddělené táborové části: *„Na druhé straně náspu je Totenlager, tábor mrtvých, který zaujímá v jihovýchodním cípu jen asi pětinu z celkové rozlohy. Před náspe zasahuje ještě život svými zbytky a vrší je do bláznivých spoust, kopců, kopečků, hromad, hor, rozvalin. Tam za náspe je už říše mrtvých. Ti, kdo tam vláčejí mrtvoly z plynových komor do obrovských*

¹⁷⁴ RAJCHMAN, Chil. *Útěk z Treblinky. Přežil jsem, abych podal svědectví o těch velkých jatkách: Treblince*. s. 92.

¹⁷⁵ KOPÓWKA, Edward. *Treblinka. Nigdy więcej*. s. 26, 37.

hrobů, jsou ještě víc mrtvi než my tady. [...] Kdokoli z nás překročí hranice vedlejší části tábora, musí tam na druhé straně zůstat jako poslední na konci pracovní řady otroků-hrobařů, živých-mrtvých. ¹⁷⁶

Situace treblinských i sobiborských vězňů pracujících u plynových komor se z hlediska nahlížení na jejich postavení ostatními vězni značně lišila od situace, která panovala v Osvětimi-Březince. V Treblince, jak vyplývá z výše uvedené citace Glazara, byla práce vězňů u komor chápána jako ta nejhorší zkušenost, kterou mohli tamní vězni zažít, zatímco březinské Sonderkommando se mnozí jiní vězni snažili diskreditovat, jak dokládá postřeh jednoho z nich, Šlomo Venezii: *„Po osvobození jsem zaslechl nějaké absurdní pomluvy o tom, co se mělo dít v Sonderkommandu s mrtvými ženami. Ale jsou to jen lži, ubohé pomluvy, kterými lidi chtějí podrýt a zdiskreditovat muže pracující v Sonderkommandu.* ¹⁷⁷ Jak konstatoval Gideon Greif, vězňové březinského Sonderkommanda *„kromě empatie vůči lidem určeným na smrt, museli vykonávat tuto práci, při které byli každou chvílí vystavováni výčtkám lidí, kteří v nich spatřovali pomocníky [komplice] vrahů.* ¹⁷⁸

¹⁷⁶ GLAZAR, Richard. *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*. s. 23.

¹⁷⁷ VENEZIA, Shlomo. *Inside the Gas Chambers*. s. 97.

¹⁷⁸ GREIF, Gideon. *Plakališmy bez tez*. s. 31.

6 Závěr

Nacistické tábory nelze obecně nazývat adjektivem koncentrační, neboť ne všechny tyto tábory odpovídaly specifickým koncentračního tábora. Existovala celá škála typologicky odlišných táborů, které nacházejí terminologické odlišení v akademických, populárně naučných i dalších sférách. Plynové komory prostupovaly různými druhy nacistických táborů, koncentračními tábory počínaje, přes tábory kombinované, kam lze zařadit osvětimský kmenový tábor a podtábor Osvětim-Březinka a dále koncentrační tábor Lublin, lidově zvaný Majdanek, po tábory čistě vyhlazovací, kam patří tábory Operace Reinhard/t, tj. Bežec, Sobibor a Treblinka, ale i první vyhlazovací tábor ve vartské župě Chełmno nad Nerem. V koncentračních táborech vznikaly plynové komory, jejichž kořeny sahaly do programu tzv. „eutanázie“, tj. akce s krycím označením „T4“, což je zkratka adresy centrály řídící tuto akci a sídlící na Tiergartenstrasse č. 4 v Berlíně, jež byla po svém oficiálním přerušení transformována v tzv. akci „14 f 13“, která již začala významně zasahovat do likvidační politiky říšských koncentračních táborů, nikoli pouze za účelem participace na konečném řešení židovské otázky prováděním organizovaného masového vyhlazování pomocí plynu, ale spíše z důvodů diktovaných interními potřebami koncentračního provozu. Vznik plynových komor býval v některých koncentračních táborech důsledkem konsekvencí válečných událostí, kdy se někdejší centrum vyhlazování, dislokované především na Východě, posunovalo s postupující východní frontou stále více na západ. Přebytek kvalifikovaného personálu, jenž si během mnohých let vypěstoval zkušenosti s vyhlazováním židovského, cikánského a dalšího obyvatelstva v táborových podmínkách, se snažil v poslední minutě zakořenit a prodat své know-how v koncentračních táborech, potýkajících se s nadměrným přílivem vězňů migrujících v tomto chaotickém „stěhování vězeňských národů“ z jednoho tábora do druhého, přičemž možnosti jejich internace se stále zužovaly. Na druhou stranu byl personál z vyhlazovacích táborů pod vedením inspektorátu Operace Reinhard/t poslán na vražedné mise, obvykle do bojů s partyzánskými jednotkami, přičemž nepopiratelným důvodem

tohoto opatření byla naděje vedoucích činitelů a architektů holocaustu na zbavení se přímých vykonavatelů a účastníků vyhlazovacích operací v táborech smrti.

K bezprostřednímu kontaktu s mrtvými těly však byla vybrána skupina otroků z řad vězňů, kteří byli pod pohružkou těch nejhorších trestů přinuceni podílet se na vyhlazování svých bratří. Přesto však záleželo na konkrétním táboře, ve kterém tito vězni pracovali, jak byl jejich úděl v rámci vězeňské společnosti vnímán. V případě osvětimských Sonderkommand mohli být jejich členové nahlíženi ostatními vězni s až podezřavým zaujetím, zatímco v čistě vyhlazovacích táborech byli otroci pracující u plynových komor takřka výhradně klasifikováni jako vězni, které stihl ten nejstrašlivější osud, jehož se kdokoli další v táboře obával více než smrti. V koncentračních táborech typu Mauthausen naproti tomu dění v tamní plynové komoře zastíňovalo nejen události běžnější pro tento druh tábora, jakými byla otrocká práce v kamenolomu, denní hladovění a strádání vězňů provázené nepředstavitelnými šikanami z řad táborového personálu, přičemž projevy kanibalismu zde nebyly výjimkou, ale Mauthausen byl z hlediska plynovacích aktivit závislý především na Hartheimu, jenž jako jedno ze šesti klíčových středisek realizujících program „eutanzie“, resp. „14 f 13“, bylo ve velké míře odpovědné za likvidaci práce neschopných vězňů nejen z Mauthausenu. Stejně tak tomu bylo i v ženském koncentračním táboře Ravensbrück, kde táborové velení teprve v poslední chvíli rozhodlo o zřízení vlastní plynové komory, jež se okamžitě stala obávanou senzací mezi tamními vězeňkyněmi. Podobný trend bylo možné vysledovat i v koncentračním táboře Stutthof, jehož vedení se ukázalo být velice vynalézavé při zavádění smrtících technik pomocí plynu. Přesto lze na příkladech těchto táborů jen obtížně sledovat strukturu, filozofii, kulturu a politiku tamních vězeňských zvláštních komand.

Odlišná situace se ukazuje u výzkumu osvětimského Sonderkommanda, kde se díky nově etablovanému směru, zabývajícimu se tamním Sonderkommandem, nabízí mnohem více materiálu, memoáry počínaje, až po mnohé publikace rozhovorů s očitými svědky z komanda pracujícího u

plynových komor, jež bylo fakticky jako jediné, podle názoru Gideona Greifa, nazývané oficiálně Sonderkommandem, zatímco v jiných táborech bylo toto označení vzhledem k tamním specifikům zastupováno jinými názvy. Přesto měla tato komanda, ať již šlo o treblinské hrobníky-spalovače, vyklízeče plynových komor, členy Grubenskommandu či Leichentransportkommandu, osvětimské Sonderkommando jako celek, do kterého se počítali jak vyklízeči plynových komor, dentisté, topiči v pecích, hrobníci a další vězni pracující v bezprostředním a takřka autonomním území plynových komor, jedno společně: jednalo se o zatracence, kteří se nacházeli na samotném dně vězeňské hierarchie toho či onoho tábora. Jejich pracovní a životní podmínky podléhaly změně nejen vzhledem k lokaci, ve které se nacházeli, ale taktéž vzhledem k době, etapě táborového provozu. Nelze jednoznačně odpovědět na otázku, že jestliže byli vězni pracující u plynových komor na samotném dně vězeňského žebříčku, které z těchto komand pracujících u plynových komor na tom bylo vzhledem k táboru, ve kterém pracovali, nejhůře. Je možné hierarchizovat i na základě tohoto kritéria? Ano i ne. Příklad Chełmna nad Nerem ukázal neuvěřitelnou primitivnost a až středověkou atmosféru komanda pracujícího u mobilních plynových komor. Práce osvětimského Sonderkommandu naopak ukázala konfrontaci jeho vězňů s průmyslovým a moderním aranžmá tamního provozu továrny na smrt. Komanda čistě vyhlazovacích táborů pracující u plynových komor, separovaná od zbytku tábora jako kdekoli jinde, byla středobodem v relativně malém mikrokosmu, jenž byl však skutečným epicentrem exekutivní složky konečného řešení židovské otázky. Bežec, Sobibor a Treblinka byly pilíře holocaustu, určené primárně a takřka bezvýhradně k exterminaci evropského židovstva. Z Bežce se nezachránil prakticky žádný očitý svědek, z oblasti plynových komor Sobiboru není znám ani jediný přeživší, přičemž z téže oblasti Treblinky se zachovala důležitá svědectví od nemnohých zachráněných hrobníků-spalovačů, vyklízečů plynových komor, dentistů trhajících zlaté zuby zplynovaným mrtvolám, jež stanoví základní znalosti o této sféře táborového života a představují nejdůležitější střípek mozaiky holocaustu.

Seznam použitých pramenů

Archivy

Národní archiv Praha, Osobní fondy, č. f. 1470, R. Glazar, č. pomůcky 1626.
Soukromý archiv Michala Chocholatého, Plzeň.

Literatura

ARAD, Jicchak. *Belzec, Sobibor, Treblinka. Vyhlašovacie tábory akce Reinhard*.
Praha: BB/art, 2006. ISBN 80-7341-700-6.

BARTOSIK, Igor. WILLMA, Adam. *Ja z krematorium Auschwitz. Rozmowa z Henrykiem Mandelbaumem byłym więźniem członkiem Sonderkommando v KL Auschwitz*. Warszawa: Media Regionalne Sp. z o.o., 2009. ISBN 978-83-61723-12-7.

BEM, Marek. *Sobibór. Niemiecki ośrodek zagłady 1942–1943*. Włodawa, Sobibór, Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego, 2011. ISBN 978-83-61393-24-5.

BERDYCH, Václav. *Mauthausen*. Praha: Naše vojsko, xxx.

BIALOWITZ, Philip, BIALOWITZ, Joseph. *Bunt w Sobiborze*. Warszawa: Nasza Księgarnia, 2008. ISBN 978-83-10-11582-9.

FRIEDLER, Eric, SIEBERTOVÁ, Barbara, KILIAN, Andreas. *Svědkové z továrny na smrt. Historie a svědectví židovského Sonderkommando v Osvětimi*. Praha: Rybka Publishers, 2007. ISBN: 80-87067-64-9.

GLAZAR, Richard. *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*. Praha: G plus G, s.r.o., 2007. ISBN 978-80-86103-96-9.

GREIF, Gideon. *Plakaliśmy bez łez*. Warszawa, Oświęcim: ZIH, 2001. ISBN 83-85888-66-7.

HÁJKOVÁ, Dagmar (et al.). *Ravensbrück*. Praha: Naše vojsko, 1960.

HOFFMANN, Ute. *Todesursache „Angina“. Zwangssterilisation und „Euthanasie“ in der Landes-Heil- und Pflegeanstalt Bernburg*. Magdeburg: Ministerium des Innern Landes Sachsen-Anhalt Pressestelle, 1996.

- HÖSS, Rudolf. *Velitelem v Osvětimi*. Praha: Academia, 2006. ISBN 80-200-1471-3.
- KOPÓWKA, Edward. *Treblinka. Nigdy więcej*. Siedlce: Muzeum Walki i Męczeństwa w Treblince, 2002. ISBN 83-88761-15-3.
- KRAUS, Ota, KULKA, Erich. *Noc a mlha*. Praha: Naše vojsko – SPB, 1958.
- KUWAŁEK, Robert. *Obóz zagłady w Bełżcu*. Lublin, Bełżec: Państwowe Muzeum na Majdanku, 2005. ISBN 83-916500-5-7.
- LANZMANN, Claude. *Shoah. The Complete Text of the Acclaimed Holocaust Film by Claude Lanzmann*. USA: Da Capo Press, 1995. ISBN-13:978-0-306-80665-0.
- MICHALAK, Wanda, SZAFRAŃSKA, Elżbieta (ed.). *Stutthof. Hitlerowski obóz koncentracyjny*. Warszawa: Interpress, 1988. ISBN 83-223-2369-7.
- MÜLLER, Filip. *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers*. Chicago: Ivan R. Dee, 1999. ISBN 1-56663-271-4.
- PATFIELD, Peter. *Himmler. Reichsführer SS*. Olomouc: Votobia, 1996. ISBN 80-7198-283-0.
- PAWLICKA-NOWAK, Łucja (ed.). *Mówią świadkowie Chetmna*. Konin, Łódź: Rada Ochrony pamięci Walk i Męczeństwa w Warszawie, Muzeum Okręgowe w Koninie, 2004. ISBN 83-87522-69-4.
- PIPER, Franciszek, ŚWIEBOCKA, Teresa (ed.). *Auschwitz. Nazistowski obóz śmierci*. Oświęcim: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 1998. ISBN 83-85047-69-7.
- RAJCHMAN, Chil. *Útěk z Treblinky. Přežil jsem, abych podal svědectví o těch velkých jatkách: Treblince*. Český Těšín: Víkend, 2010, ISBN 978-80-7222-704-5.
- REDER, Rudolf. *Bełżec*. Kraków: Fundacja Judaica, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 1999. ISBN 83-907715-3-5.
- RHODES, Richard. *Masters of Death. The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust*. New York: Vintage Books, 2003. ISBN 0-375-70822-7.

- SETKIEWICZ, Piotr. *Głosy pamięci 6. Krematoria i komory gazowe Auschwitz*. Oświęcim: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2010. ISBN 978-83-7704-017-1.
- SCHELVIS, Jules. *Sobibor. A History of a Nazi Death Camp*. Oxford, New York: Berg, 2007. ISBN 978-1-84520-419-8.
- WENEZIA, Shlomo. *Inside the Gas Chambers*. Cambridge: Polity, 2009. ISBN 13: 978-0-7456-4383-0.
- WEBB, Chris, CHOCHOLATÝ, Michal. *The Treblinka Death Camp. History, Biographies, Remembrance*. Stuttgart, Hannover: Ibidem Verlag, 2014. ISBN-13: 978-3-8382-0546-5.
- WIERNIK, Jankiel. *Rok w Treblince*. Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2003. ISBN 83-89474-X.
- ZÁMEČNÍK, Stanislav. *To bylo Dachau*. Praha, Litomyšl: Paseka, 2003. ISBN 80-7185-536-7.

Sborníky

- MURAWSKA-GRYŃ, Zofia (ed.). *Zeszyty Majdanka XXII*. Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku, 2003. ISSN 0514-7409.

Tisk

- Kol. autorů: *Менская грамада: „ТРАСЦЯНЕЦ“*, červenec 1994, č 1. Dodatek historického bulletinu památkového fondu „Трасжанец“.
- LEVIN, VAGANOV, A., TSUMAROV, Yuvgeni., MAKOVSKI, V., *Oblivion grass of Belarusian Trostenets*.
- TSUMAROV, Yuvgeni. *Память о Тростенце*.
- TSUMAROV, Yuvgeni. *Трава забвения над могилами Тростенца*.
- TSUMAROV, Yuvgeni. *Trostenets. Half a Century of Oblivion*.

Kvalifikační práce

CHOCHOLATÝ, Michal. *Plynové komory v KL Lublin ve světle poválečného bádání*. Praha, 2012. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav světových dějin. PhDr. Michal PULLMANN, Ph. D.

CHOCHOLATÝ, Michal. *SS-Sonderkommando Treblinka v první funkční fázi*. Plzeň, 2015. Diplomová práce. Západočeská univerzita, Filozofická fakulta, Katedra historických věd. PhDr. Roman KODET, Ph.D.

Resumé

This master thesis is intended to show the main overview of special prisoner work forces they were pushed to participate on the extermination process in the gas chambers. These special prisoner groups were basically strictly separated from the rest of each camp in order to avoid getting them into the closer contact with other prisoners, to tell them about the own extermination process in deep detail. As the direct eyewitnesses those people were regularly exterminated in order to get rid of the witnesses of such a terrible crime. The conditions in each work group, depending on the particular camp in which the mentioned commandos worked, were similar in general terms but more specified in the details.

This master thesis explores the main Nazi camps which were equipped with gas chambers, no matter if mobile or static. The special working group operating in Auschwitz gas chambers was known as Sonderkommando, a German term for special commando, in another camps, especially in the extermination camps as Belzec, Sobibor or Treblinka, prisoner in close connections with gas chambers were called after their tasks as follows: grave commando, transportation of corpses commando etc., in the concentration camp Maidanek, this special work group was probably called „Bath and Gas Chamber Commando“. Even the work the members of these commandos were amused to carry on was the most terrible kind within all of the tasks given to prisoners in the camps generally, not all of them could be seen as the desperados and people who faced the most horrific experiences. In Auschwitz the men from Sonderkommando were sometimes confronted with the co-prisoners' attempts to undermine their positions, however in the Treblinka-type extermination camps the possible shifting of any prisoner to the gas chamber area for work was the most feared alternative of prisoner's life.

Without the forced participation of the prisoners on the extermination process, the SS would not probably be able to manage with the cleaning of the gas chambers, transporting the dead bodies into the mass graves or into the cremation ovens on their own as in the initial stages of the extermination activities some of them psychically collapsed or refused to execute the tasks so closely connected with the every-day contact with naked death. The history has shown that the members of German staff would in the extreme case „only“ risk the internment in the concentration camp if they would refuse some part of their murderous duty but the prisoners would risk much more.

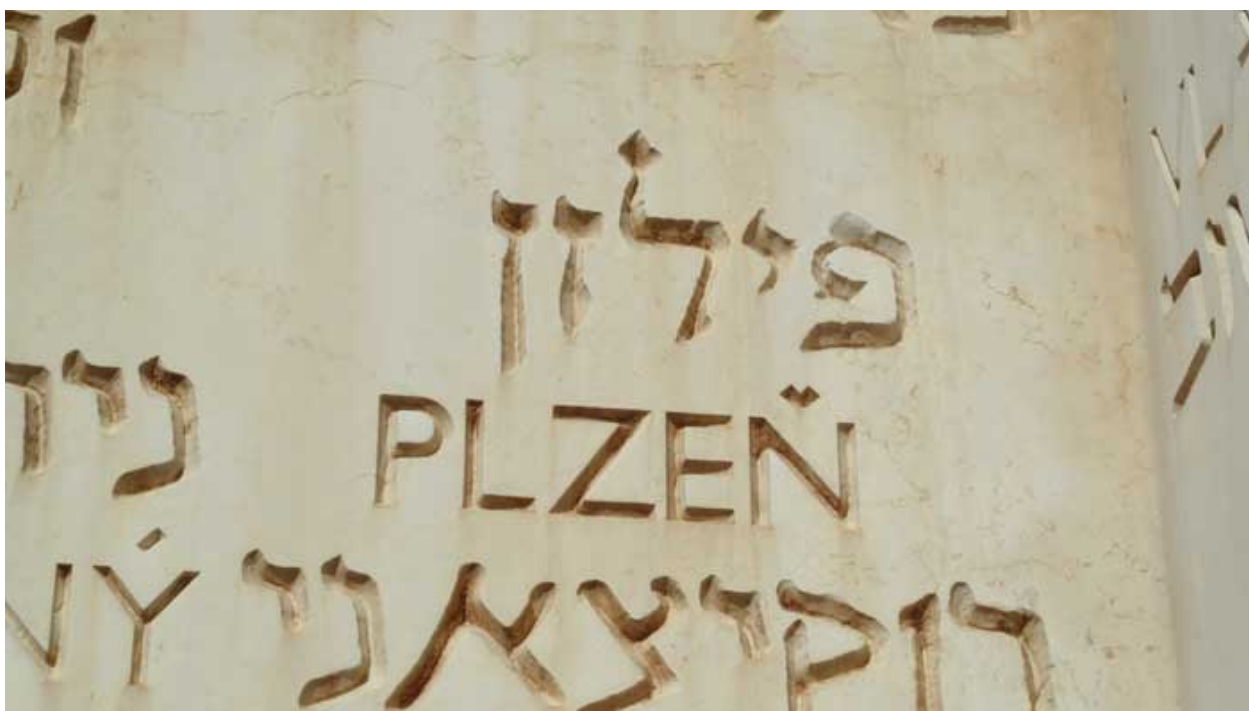
Přílohy

Obr. 1) Autorka ve vchodu do plynové komory koncentračního tábora Dachau.
Autorčin archiv.

Obr. 2) Autorka v plynové komoře střediska „eutanázie“ v Sonnensteinu na Pirně.
Autorčin archiv.

Obr. 3) Název autorčina rodného města v jeruzalémském muzeu holocaustu Jad Vašem.
Autorčin archiv.

Obr. 4) Plán bývalého vyhlazovacího tábora Sobibor na informační tabuli sobiborského památníku. Sobibor, 4/2008. Z archivu M. Chocholatého.

Obr. 5) Ústí plynovacího aparátu používaného ve vyhlazovacím táboře Bežec. Součást expozice bežeckého památníku. Bežec, 8/2005. Z archivu M. Chocholatého.

Obr. 6) Symbolické spalovací hranice na planině Žuchovského lesa, součásti vyhlazovacího tábora Chełmno nad Nerem, 5/2002. Z archivu M. Chocholatého.

Obr. 7) Část vyhlazovacího tábora Treblinka z ptačí perspektivy. Nákres Samuela Willenberga z jeho knihy „Revolt in Treblinka“.

Obr. 8) Plynové komory v koncentračním táboře Lublin (Majdanek), 8/2005.
Z archivu M. Chocholatého.

Obr. 9) Krematorium č. 1 v kmenovém táboře Osvětim. Zdejší márnice byla přestavěna na první osvětimskou plynovou komoru. Osvětim, 9/2000.
Z archivu M. Chocholatého.

Obr. 10) Průzor ve dveřích plynové komory bývalého koncentračního tábora Mauthausen. Mauthausen, 11/2007. Z archivu M. Chocholatého.

Obr. 11) Průzor ve dveřích plynové komory bývalého koncentračního tábora Lublin (Majdanek). Lublin, 3/2007. Z archivu M. Chocholatého.

Obr. 12) Plynová komora v bývalém koncentračním táboře Stutthof. Sztutowo, 8/2001. Z archivu M. Chocholatého.

Obr. 13) Plynová komora, která patřila ke koncentračnímu táboru Struthof. Natzweiler, 7/2011. Z archivu M. Chocholatého.

Obr. 14) Jiný pohled na dům s plynovou komorou KL Struthof. Natzweiler, 7/2011. Z archivu M. Chocholatého.

Obr. 15) „Stanice Z“, součást bývalého koncentračního tábora Sachsenhausen. Zde se nacházela táborová plynová komora. Oranienburg-Sachsenhausen, 4/2010. Z archivu M. Chocholatého.

Obr. 16) Kosterní pozůstatky po obětech vyhlazovacího tábora Kulmhof am Ner (Chełmno nad Nerem), které byly posbírány během návštěvy vyhlazovacího sektoru tohoto tábora. Při procházce po rozlehlé pláni stačilo sehnout se a nabrat hrst půdy, která byla (ještě v roce 2002!) takřka vždy promísena s lidskými ostatky. Z archivu M. Chocholatého.

Obr. 17) Kosterní pozůstatky obětí a část zeminy přivezená Richardem Glazarem, jedním ze dvou jediných českých známých přeživších vyhlazovací tábora Treblinka, po jeho poválečné návštěvě tohoto místa. Snímek pořízen v Národním archivu Praha, kde je exponát uložen. Snímek pochází z archivu M. Chocholatého.